ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

Інтернет-
підтримка

Історія України

ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ІСТОРІЇ

9
клас

О. В. ГІСЕМ, О. О. МАРТИНЮК

9

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ІСТОРІЇ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 9 КЛАСУ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

ХАРКІВ
ВИДАВНИЦТВО «РАНОК»
2017

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(0)53(4Укр)721 Г51
Г51

Гісем О. В.

Г51 Історія України для загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням історії : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Вид-во «Ранок», 2017.

Підручник містить обов'язковий обсяг матеріалу, передбачений навчальною програмою.

Методичний апарат підручника містить тлумачення основних термінів та понять, фрагменти історичних джерел, довідкову інформацію, а також завдання та запитання на закріплення вивченого матеріалу. Карти, схеми та ілюстрації підручника дозволять добре засвоїти основні події й поняття курсу. Електронні додатки: цікава інформація до параграфів, тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання розміщені на сайті: **http://interactive.ranok.com.ua**.

Призначено для учнів 9 класів загальноосвітніх навчальних закладів із поглибленим вивченням історії.

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(0)53(4Укр)721 Г51

Інтернет-підтримка
Для користування
електронними матеріалами
до підручника увійдіть на сайт
interactive.ranok.com.ua

Служба технічної підтримки:
тел. (057) 719-48-65, (098) 037-54-68
(понеділок–п'ятниця з 10:00 до 18:00)
E-mail: interactive@ranok.com.ua

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2017
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2017

Шановні дев'ятикласники та дев'ятикласниці!

Перед тим як розпочати вивчення нового періоду історії України, необхідно за змістом підручника ознайомитися з його структурою. Матеріал поділено на вісім розділів, що містять кілька параграфів, які, у свою чергу, складаються з кількох пунктів. Дати основних подій, поняття і терміни, персоналії історичних діячів, на які необхідно звернути увагу і запам'ятати, виділені в тексті чорним шрифтом. Окремими врізками подаються тлумачення найважливіших понять.

Важливе значення для засвоєння матеріалу мають історичні документи, ілюстрації, карти й схеми. Працюючи з параграфом, необхідно обов'язково прочитати включені до нього документи і відповісти на запитання до них. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, що пояснюють зміст зображеного. До деяких з них слід виконати завдання. Робота з історичною картою сприятиме формуванню уявлень про те, де відбувалися події і які зміни вони спричинили. Наведені в параграфах схеми розкривають зв'язки між складовими історичних явищ, пояснюють їх особливості тощо. Параграфи завершуються висновками, які допоможуть вам визначити розглянуті у них провідні ідеї.

Перевірити свої знання вам дозволять запитання і завдання, наведені після кожного параграфа. Підсумувати матеріал розділу ви зможете за допомогою узагальнюючих запитань і завдань, а до тематичного оцінювання підготуватися за тестовими завданнями.

У кінці підручника ви знайдете додатки: плани-схеми для самостійної роботи з підручником та додатковою літературою, а також визначення основних термінів і понять, хронологічну таблицю.

Проте не завжди інформації, наведеної в підручнику, достатньо для того, щоб підготуватися до уроків, зокрема до практичних занять, які потребують опрацювання додаткових джерел. А можливо, у вас виникне бажання поглибити свої знання та знати більше, ніж написано у підручнику. Із цією метою автори створили електронний освітній ресурс, на якому розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти документів та запитання до них, тести для самоконтролю тощо. Усе це ви знайдете за електронною адресою: **interactive.ranok.com.ua.** Посилання на електронні матеріали розміщено на сторінках підручника спеціальною позначкою *i*.

Деякий матеріал параграфів об'єднано у спеціальні рубрики.

«За цим параграфом ви зможете» — стислий виклад основних навчальних завдань.

«Пригадайте» — запитання, що допоможуть пригадати з вивченого раніше те, що необхідно для розуміння нового матеріалу.

«Документи розповідають» — фрагменти історичних джерел і запитання до них.

«Постать в історії» — інформація про видатних історичних діячів, яка допоможе зрозуміти їх внесок в історію.

«Цікаві факти» — цікава додаткова інформація про історичні події, пов'язані зі змістом матеріалу параграфа.

«Висновки» — стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті параграфа.

«Запитання та завдання» — запитання й завдання до параграфів, що поділяються на чотири групи:

«Перевірте, як ви запам'ятали» — наведені тут запитання дозволять вам здійснити самоперевірку й переконатися, чи добре ви запам'ятали розглянутий матеріал.

«Подумайте і дайте відповідь» — запитання цієї рубрики спрямовані на осмислення прочитаного й розвиток на підставі цього вмінь давати розгорнуту відповідь.

«Виконайте завдання» — тут розміщені завдання, спрямовані на формування й розвиток умінь працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо.

«Творче завдання» — тут ви знайдете багато цікавих завдань, що виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання за допомогою додаткової літератури або ресурсів Інтернету.

§ 1. Вступ до історії України кінця XVIII — початку XX ст.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати хронологічні межі періоду історії України, який ви будете вивчати в цьому році; скласти загальне уявлення про зміст Нової доби в історії України; пояснювати, що таке українське національне відродження.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Який період історії України ви вивчали в минулому році? Назвіть його хронологічні межі. **2.** Імена яких видатних діячів вітчизняної історії цієї доби ви пам'ятаєте? У чому був їхній внесок в історію України?

ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Назва періоду	Хронологічні межі
Стародавня історія	Близько 1 млн років тому — IV ст. н. е.
Середньовічна історія	V ст. н. е. — кінець XV ст.
Нова історія	XVI — початок XX ст.
Новітня історія	1914 р. — початок XXI ст.

1 «УКРАЇНСЬКЕ XIX СТОЛІТТЯ». У 9 класі ви продовжите вивчення курсу історії України, розпочатого в попередні роки, і познайомитеся з її подальшим розгортанням.

Вивчаючи Нову історію України, ви дізнаєтесь, які події відбувалися на наших землях наприкінці XVIII — на початку XX ст., що в усій Європі стало добою **модернізації** всіх сфер життя суспільства. Помітні зміни відбувалися в цей час на українських землях.

Модернізація — у суспільстві: широкомасштабний процес, в основі якого лежить запровадження змін і вдосконалень, пов'язаних із необхідністю приведення всіх сфер життя суспільства у відповідність до вимог сучасності.

Досить поширеною є точка зору, що одним із явищ, притаманних новій епосі в історії людства, стала поява модерних **націй.** Важливу роль у цьому, як вважають деякі вчені, відіграла Велика французька революція кінця XVIII ст. На їхню думку саме революція, замінивши звичний раніше заклик «Хай живе король!» на новий «Хай живе нація!», завершила донаціональну еру та започаткувала нову еру національного існування.

Для того щоб зрозуміти роль націй як суб'єктів історичного процесу, необхідно зрозуміти, що ж таке нація. У XIX ст. над цим стали розмірковувати чимало європейських дослідників. Усі вони привертали увагу до того, що нації виходять на важливе місце у людській історії. Саме тому XIX століття вони назвали «епохою **націоналізму**».

Нація — стійка історична спільнота людей, що характеризується специфічними етнічними рисами, зумовленими особливостями економічного й культурного розвитку, спільністю території, мови, побуту, звичаїв, а також відображенням цих факторів у суспільній свідомості та суспільній психології.

Націоналізм — система ідей і політика в національному питанні, основою яких є визнання першості національного чинника в суспільному розвитку.

Цей період нашої історії вмістив багато подій, але головною з них, що визначила її історичне обличчя, склала основний зміст «українського XIX століття», як назвав його знаний український історик І. Лисняк-Рудницький, стало **національне відродження** українців.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З есе французького мислителя Е. Ренана «Що таке нація?»

Нація — це наслідок довготривалої роботи, жертовності й відданості. Спільна справа в минулому і прагнення ще раз разом здійснити велике в сучасному — ось головна умова для того, щоби бути нацією…

Нація — це велика спільність, створена розумінням, усвідомленням жертви, колись принесеної, та готовність до нової жертви. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією і розумінням, чітко висловленим прагненням продовжувати життя спільноти, існування нації… це щоденний плебісцит.

? **1.** Як розумів процес появи націй Е. Ренан? **2.** Як ви розумієте твердження, що існування націй є «щоденним плебісцитом»? **3.** Завдяки чому, на думку автора, нація існувала в минулому й відновлюється в сьогоденні?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Як характеризує поняття «нація» найавторитетніший із сучасних англомовних тлумачних словників — вебстерівський?

…Будь-яка група людей, що мають спільні інститути та звичаї, почуття однорідності та спільного інтересу. Більшість націй сформовані із конгломератів (великих об'єднань — Авт.) племен, або народів спільного етнічного походження, або чи із різних етнічних груп, змішаних в одне ціле тривалою взаємодією. Найхарактернішими ознаками (нації) зазвичай вважаються єдина спільна мова або близькі діалекти, спільна релігія, традиції, історія, спільне розуміння правди і кривди та більш-менш компактне територіальне розташування. Проте одного чи декількох із цих елементів може бракувати що не заважає групі залишатися спільних інтересів та не заперечувати прагнення жити разом і претендувати на ім'я нації.

? **1.** Як характеризується нація? **2.** Які ознаки нації у джерелі визначають як найхарактерніші? Чи поділяєте ви їхню думку? Обґрунтуйте свою точку зору. **3.** Порівняйте наведене розуміння «нації» з тим, що існувало у XIX ст. і наведеним на полях сучасним його тлумаченням українськими істориками.

У XX — на початку XXI ст. дослідники значно поглибили розуміння націй. Поширилося уявлення про те, що їх появи є закономірним явищем соціально-економічного і політичного розвитку суспільства, його модернізації.

Національне відродження — термін, який набув поширення в XIX ст. та позначав процеси, пов'язані з пробудженням національної свідомості бездержавних народів.

Національна свідомість — усвідомлення окремими людьми своєї приналежності до певного колективного цілого, наявність волі до його підтримки, віри у спільну долю з ним, відчуття солідарності зі «своїми» тощо.

Європейські мислителі XIX ст., які запровадили термін «національне відродження», вважали, що нації, які існували раніше й за несприятливих умов занепали, тепер прагнуть відродитися. Однак фактично за своїм змістом цей процес набув форми творення нових націй як суб'єктів модерної європейської історії. Національне відродження слов'янських народів долало кілька поступальних стадій, що визначаються вченими як фольклорно-етнографічна (вивчення дослідниками-ентузіастами історії, звичаїв та мови свого народу), культурницько-літературна (відродження мови, створення нею літературних творів, поширення національної свідомості серед широких верств населення) та політична (виникнення політичних організацій, які розгортають боротьбу за незалежність своєї нації).

Процеси українського національного відродження в модерну добу в цілому відповідають цій схемі. Шлях, що його подолали українці протягом цього часу, перебуваючи під владою Російської та Австрійської імперій, був тяжким і складним. Однак наш народ пройшов його гідно: не втратив своєї мови, культури та історії, заклав підвалини індустріального суспільства, довів своє право на місце в спільноті новоєвропейських націй. З основними подіями, які відбувалися на українських землях протягом цього часу, ви ознайомитеся в цьому підручнику.

● Вулиця Юзівки (сучасне м. Донецьк)

? Визначте за ілюстрацією особливості вулиць міста тогочасної Наддніпрянщини.

2 УКРАЇНА В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.

У другій половині XVIII ст., як вам уже відомо з минулого року, у Центральній та Східній Європі відбулися значні

● Селянка з Покуття (східна частина сучасної Івано-Франківської області)

? Опишіть особливості вбрання тогочасної української селянки.

територіальні зміни. Для України їх наслідком стало те, що її землі в основному опинилися у складі Російської та Австрійської імперій. Особливості розвитку цих держав у XIX ст. мали великий вплив на тогочасний розвиток українських земель.

Модернізація для європейських країн XIX ст. стала часом докорінних перетворень, побудованих на поступальному розвитку науки й технологій та пов'язаних із цим змінах в усіх сферах життя людей. На її основі формувалося **індустріальне суспільство,** де провідне місце посідала машинна індустрія, визначаючи його економічне процвітання, військову силу та міжнародний авторитет.

Індустріальне суспільство — суспільство, у якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості як основи й провідного сектору економіки та відповідних соціально-політичних структур.

Однією з ознак становлення індустріального суспільства в країнах Європи стало розгортання процесу **урбанізації** — зосередження населення та економічного життя у великих містах. Іншою ознакою нової епохи стало розгортання **міграційних** процесів у формі **еміграцій** та **імміграцій.**

Міграція — переміщення людей, пов'язане зі зміною постійного місця проживання.
Еміграція — вимушене або добровільне переселення людей до інших країн з економічних, політичних або релігійних причин.
Імміграція — в'їзд іноземців до країни на тривале або постійне проживання.

Становлення індустріального суспільства й пов'язані з ним зміни у структурі народонаселення сприяли розвитку сільського господарства. На селі з'явилися парові жниварки, молотарки, косарки тощо. Унаслідок цього протягом XIX ст. кількість населення, зайнятого в сільському господарстві, зменшувалася.

Розвиток сільського господарства був пов'язаний із поширенням ринкових відносин та розгортанням промислової революції. Сільське господарство забезпечувало нові промислові підприємства робочою силою завдяки її надлишку й водночас було ринком збуту промислової продукції.

Ринкові відносини — відносини, що виникають між товаровиробниками й покупцями в процесі купівлі-продажу, органічний зв'язок між виробництвом і споживанням.

Промислова революція розгорталася у Європі в напрямку із заходу на схід. На межі 30—40-х рр. XIX ст. вона досягла Російської та Австрійської імперій, до складу яких входили українські землі. Головним наслідком промислової революції стала заміна аграрно-ремісничого суспільства на індустріальне.

У модерну добу традиційні стани поступилися місцем новим соціальним верствам. Важливу роль у розвитку суспільства стали відігравати «ділові люди» (підприємці), чиновники та інтелігенція. Найчастіше вони мали добру освіту, працювали та були основою стабільності суспільства. Важливим чинником, що впливав на суспільний розвиток, стали промислові робітники, умови життя більшості яких спочатку були дуже тяжкими.

Для ідейних пошуків початку XIX ст. була характерною потужна хвиля нових теорій, поглядів і рухів, пов'язаних значною мірою з намаганнями зрозуміти й засвоїти уроки Французької революції кінця XVIII ст. Розчарування в ідеалах Просвітництва спричинило формування нових ідейно-політичних течій:

- **лібералізму** — об'єднував прихильників парламентського устрою, для яких першочерговим було питання економічних, громадянських і політичних прав та свобод людини;
- **консерватизму** — відображав погляди тих, хто виступав за збереження традиційних цінностей, заперечував необхідність рішучих змін у суспільстві, схиляючись до поступових перетворень;
- **радикалізму** — об'єднував прихильників проведення рішучих змін у суспільстві, його радикальної і негайної перебудови.

Одночасно з ними сформувався **націоналізм**, що об'єднував тих, хто вважав пріоритетним чинником суспільного розвитку нації. Він, як вважають деякі дослідники, став однією з найвпливовіших і найжиттєздатніших ідеологій у подальшій історії людства. Нація, як стверджували прибічники націоналізму, є однією з найбільших цінностей, що повинна бути вільною й жити власним політичним життям, маючи автономію чи незалежну державу. Право на це є одним із природних невід'ємних прав людини. Саме націоналізм був в основі тогочасних національно-визвольних рухів, інколи поєднуючись із радикалізмом.

Усі зазначені явища й процеси, що охопили європейські країни в XIX ст., знайшли відображення в розвитку тогочасної України.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Національне пробудження бездержавних народів, пов'язане з поширенням ідей націоналізму, стало невід'ємною складовою європейського суспільно-політичного життя XIX ст. Особливо багато національних рухів у цей час виникло в Центрально-Східній Європі, народи якої перебували під владою Австрійської, Османської та Російської імперій. Національне відродження стало тут реакцією на політику імперського поневолення та ігнорування національних прав народів. Одним із європейських національних рухів бездержавних народів став і український.

ВИСНОВКИ

- У 9 класі ви завершите вивчення Нової історії України, ознайомившись із подіями, що відбувалися на її землях наприкінці XVIII — на початку XX ст. Головним змістом «українського XIX століття» у суспільно-політичній сфері стало національне відродження українців.
- Модернізація, яка в XIX ст. охопила Європу, спричинила чимало змін у розвитку народів, які її населяли, зокрема українців.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими є хронологічні межі Нової історії? **2.** Який етап Нової історії України вивчається в 9 класі? **3.** Що таке національне відродження? **4.** Що таке індустріальне суспільство? **5.** Якими є дві форми міграційних процесів? **6.** Що таке ринкові відносини?

7. Чому, на вашу думку, національне відродження українців вважають основним змістом «українського XIX століття»? **8.** Які зміни відбувалися під час модернізації, що охопила Європу в XIX ст.?

9. Покажіть на історичній карті, які територіальні зміни, пов'язані з державною належністю українських земель, відбулися наприкінці XVIII ст. Порівняйте межі розселення українців наприкінці XVIII ст. та сучасні кордони України. **10.** Об'єднайтеся в малі групи й сформулюйте якомога більше підстав, для чого необхідно вивчати історію України. Обміняйтеся думками між групами та складіть загальний перелік.

11. Чому, на вашу думку, саме зараз варто замислитися над тим, для чого ми вивчаємо історію? **12.** Історик І. Крип'якевич писав: «Сила України полягає в тому, що вона постійно підтримувала зв'язки із Західною Європою і звідти переймала всі живі культурні течії. Для Європи її значення полягало в тому, що Україна творила висунутий найбільше на схід бастіон європейської культури». Поясніть, як ви розумієте цю думку.

Розділ I УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

§ 2. Наддніпрянська Україна у складі Російської імперії

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Російської імперії; пояснювати, яким було національне та соціальне становище населення Наддніпрянщини; визначати особливості політики російського уряду щодо населення українських земель.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть історико-етнографічні регіони українських земель у другій половині XVIII ст. **2.** Як і коли російський уряд ліквідував Гетьманщину та Запорозьку Січ? **3.** Унаслідок яких подій до складу Російської імперії увійшли Приазов'я, Причорномор'я, Крим та Правобережна Україна?

1 АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.

Наприкінці XVIII ст. Російська імперія володіла Слобожанщиною, Лівобережжям, Правобережжям та Півднем (див. схему), що становило близько 85 % земель, заселених українцями. Підвладні Росії території називали Наддніпрянською Україною, або Наддніпрянщиною. На українські землі було поширено загальноімперський адміністративно-територіальний устрій.

Було запроваджено поділ на **губернії,** які, у свою чергу, поділялися на **повіти.**

Губернія — основна адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії із 1708 р.
Повіт — адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських землях із другої половини XIV ст. до 1923 р.
Генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії в 1775—1917 рр., до складу якої входила одна або кілька губерній.

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. імперський уряд став запроваджувати нові адміністративно-територіальні одиниці — **генерал-губернаторства.** Влада генерал-губернатора, особливо на підкорених імперією землях, мала характер військової диктатури. Він був наділений практично необмеженими повноваженнями, очолюючи військову, адміністративну, судову та фінансову владу на підконтрольній території. Губернатор і генерал-губернатор призначалися на посади з-поміж дворянства імператором.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ПОДІЛ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

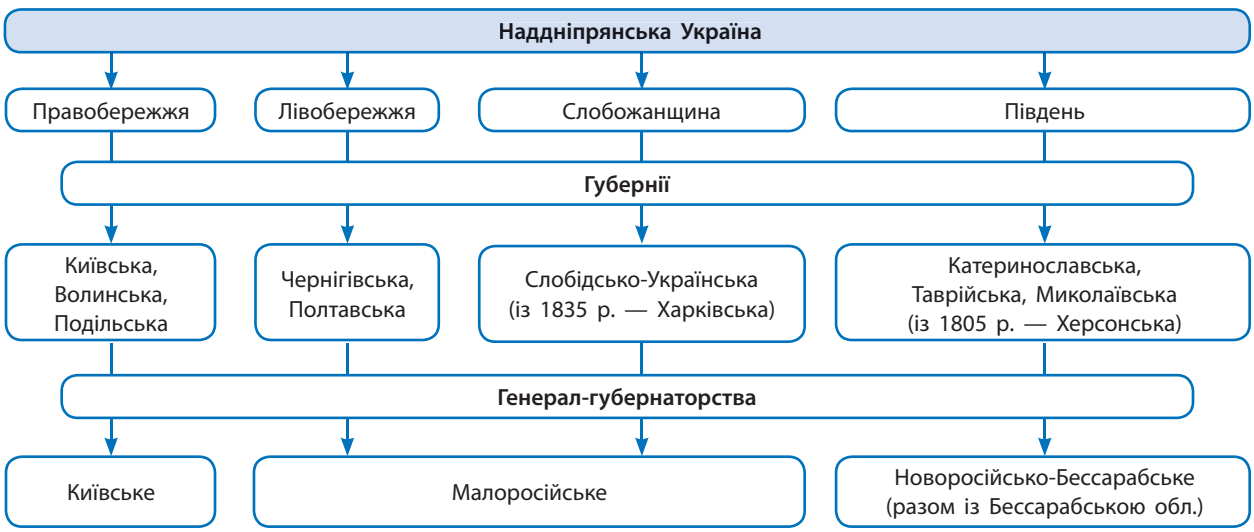

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у Російській імперії не враховував історичних традицій адміністративного устрою Наддніпрянщини й мав на меті їх уніфікацію відповідно до інших регіонів у її складі.

В імперських колах стосовно українських земель використовували власні назви: Правобережжя називали «Південно-Західним краєм», Південь — «Новоросією», Лівобережжя і Слобожанщину — «Малоросією».

2 ЛІВОБЕРЕЖНА І СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА. Кількість населення українських земель, підвладних Російській імперії, упродовж кінця XVIII — XIX ст. збільшилася приблизно втричі: із 7,7 до 23,5 млн осіб. Однак це відбувалося не лише за рахунок природного приросту населення, а й переселень представників інших народів до Наддніпрянщини.

У Російській імперії стосовно українців використовували назву «малороси», хоча в тогочасних наукових публікаціях і літературі досить поширеними були також визначення «українці» та «Україна».

Національний склад і соціальна структура різних регіонів Наддніпрянської України мали певні відмінності.

На Лівобережжі кількість українців у складі населення була найбільшою й сягала 95 %. Найбільш численною національною меншиною були євреї, для яких наприкінці XVIII ст. було запроваджено **«смугу осілості»**.

«Смуга осілості» — територія компактного проживання євреїв, що існувала в Росії в 1791—1917 рр., за межами якої їм було заборонено селитися.

На Слобожанщині українці становили близько 86 % населення краю. Найбільш численною національною меншиною були росіяни, які переважали у східних частинах регіону.

Більшість українського населення Лівобережжя та Слобожанщини становили нащадки козаків та селяни. Козаки, які після ліквідації козацьких полків залишили військову службу, отримали статус особисто вільних державних селян. Більшість колишньої козацької старшини, що змогла довести своє походження, була зрівняна в правах із російським дворянством. Звичайні селяни (посполиті) втратили особисту свободу й стали кріпаками.

На Лівобережжі та Слобожанщині існувало багато великих і малих міст. Унаслідок імперської політики в них стала швидко збільшуватися кількість російських чиновників та військових. Права місцевого самоврядування до 1831 р. формально зберігалися, але фактично ігнорувалися. Ремісництво й купецтво занепадали. Із часом українці ставали меншістю серед купецтва, поступаючись єврейським і російським купцям. Міське населення втрачало самобутній український характер і ставало російськомовним.

3 ПРАВОБЕРЕЖНА Й ПІВДЕННА УКРАЇНА. Серед населення Правобережжя українці становили 85 %. Більшість із них були селяни-кріпаки, які потерпали від жорстокого визиску польських панів-землевласників. Поляки у складі населення стано-

ЦІКАВІ ФАКТИ

Наддніпрянська Україна майже повністю, крім Харківщини, входила до «смуги осілості». Уперше її було визначено російським урядом 1791 р. з метою запобігання проникненню євреїв у великоруські губернії й захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. Цей захист був практичним порушенням важливого природного права людини на вільний вибір місця проживання. Імператор Микола I додав до цих обмежень заборону проживання євреїв у містах, зокрема в Києві, Миколаєві, Севастополі, козацьких і державних селах Полтавщини. У багатьох інших містах було створено спеціальні квартали, де мали мешкати лише євреї. На початку XX ст. «смуга осілості» зберігалася, хоча багато євреїв жили за її межами.

Єврейська родина

? Які характерні риси зовнішнього вигляду тогочасного єврейського населення Наддніпрянщини можна визначити за ілюстрацією?

Герб Волинської губернії

Герб Полтавської губернії

вили лише 5 %, але посідали в краї панівне становище. Російський уряд після приєднання Правобережжя підтвердив усі права польських землевласників.

Другою за кількістю національною меншиною в краї були євреї. Вони селилися переважно в містах і містечках, де становили близько 70—80 % населення. Польські пани часто здавали маєтки в оренду євреям або наймали їх управителями. Унаслідок цього зростала ворожість селян-кріпаків саме до орендарів та управителів, яких вони вважали винними в усіх своїх кривдах. Поляків і російську владу це влаштовувало, і вони інколи цілеспрямовано нацьковували два пригноблені народи одне на одного. Переважання польських впливів привело до того, що Правобережжя стало регіоном, де активно діяли представники польського національно-визвольного руху.

Південна Україна серед інших земель, приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII ст., була найпривабливішим регіоном. Величезні незаселені території родючих причорноморських степів відкривали можливості колонізації краю. Унаслідок становлення індустріального суспільства в західноєвропейських країнах, збільшення попиту на зерно та інші сільськогосподарські продукти Південь міг стати головним їх постачальником. Імперський уряд різними пільгами заохочував переселятися сюди селян та іноземних колоністів.

Протягом першої половини XIX ст. кількість населення губерній Півдня зросла вдвічі й у 1851 р. налічувала 2,3 млн осіб. Унаслідок переселенських процесів етнічний склад Півдня був досить строкатим. Українці становили близько 74 %, росіяни — 12 %, молдавани — 9 %. Серед інших народів, які заселяли Південь, були серби, поляки, німці, болгари, угорці, євреї, греки та інші.

Більшість працездатного населення становили державні селяни та іноземні колоністи. Вони були особисто вільними, володіли земельними наділами, могли продавати й купувати землю, сплачували податки державі. Кріпосні селяни становили близько 6,5 % жителів краю. Великі землевласники мали тут

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Населення Наддніпрянської України наприкінці XVIII ст.

Регіон	Площа, км^2	Приблизна кількість населення, тис. осіб	Українців, %
Лівобережжя	102 400	2300	95
Слобожанщина	54 500	1000	86
Правобережжя	164 700	3400	85
Південь	194 600	1000	74

? **1.** Який із регіонів українських земель мав найбільшу площу? **2.** Який із регіонів українських земель був найбільше заселений, а який — найменше? **3.** У якому регіоні була найменша кількість українців у складі населення? Якими причинами це обумовлювалося?

● Українські землі у складі Російської імперії

найбільші володіння, отримані від імперського уряду за відданну службу. Так, німецькі барони Фальцфейни мали 100 тис. десятин землі, графи Канкріни — 60 тисяч, графи Воронцови-Шувалови — 59 тисяч.

Із заснуванням нових міст, розвитком торгівлі та будівництвом промислових підприємств зростала кількість міщан. Національний склад міського населення був дуже строкатим, українці в ньому становили меншість.

На Кримському півострові відбувалися зміни у складі населення, пов'язані з наміром Російської імперії витіснити звідси кримських татар та інших народів Криму й замінити їх російськими переселенцями, що почав реалізовуватися після приєднання цього регіону. У результаті тисячі татар, особливо ті, що жили поряд із портами, розпродали за безцінь свої землі й господарство та втекли до турецьких володінь. На 1802 р., за підрахунками російської адміністрації, за попередні десятиліття півострів залишили близько 300 тис. осіб. За першим переписом населення Криму в 1793 р. воно становило близько 200 тис. осіб, а до захоплення Росією тут проживало понад 500 тис. осіб. При цьому власне кримських татар у складі населення в 1793 р. залишилося трохи більше 60 тис. осіб. Не зникнути як етносу в нових умовах кримськотатарському народу допомагала висока народжуваність.

Російська влада після оволодіння Кримом відбирала в місцевого населення кращі й родючі землі та дарувала їх росій-

● Селянка коло хати

Герб Таврійської губернії

Герб Катеринославської губернії

ським сановникам, дворянам і чиновникам. У період від приєднання півострова до початку XIX ст. було відібрано й роздано близько 290 тис. десятин землі. Кримських татар виселяли до безплідного й випаленого сонцем степу. Замість татар, що залишали свій край, російська влада запрошувала переселятися сюди іноземних колоністів. Упродовж першої половини XIX ст. до Криму було поселено понад 30 тис. осіб. Їм безкоштовно надавали ділянку землі й звільняли на десять років від сплати податків. Завдяки досить високому рівню матеріальної і духовної культури переселенці зробили помітний внесок у господарство півострова.

4 ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ.

У складі Російської імперії наддніпрянські українці опинилися в політичній системі, життя якої суттєво відрізнялося від звичних їм умов. Російська імперія була великим територіальним об'єднанням, що складалося з центру та підвладних територій, заселених різними народами. Вона мала централізовану систему управління на чолі з імператором. Виконання законів і розпоряджень уряду покладалося на численне чиновництво, яке для населення імперії було безпосереднім уособленням влади. За часів Гетьманщини й перебування у складі Речі Посполитої українцям не доводилося стикатися з усевладдям місцевого чиновництва.

Одним із завдань чиновників було збирання податків. Проте використовувалися вони перш за все на задоволення вимог центру, а не на місцеві потреби. Від населення Наддніпрянщини, як й інших регіонів імперії, вимагалося абсолютне підпорядкування владі. Усіма засобами впливу в підданих намагалися виховати покору та вірність, наголошуючи, що це є їхнім моральним та релігійним обов'язком. Відтак більшість населення поступово пристосовувалася до імперських порядків і вважала їх цілком правильними.

У Наддніпрянщині були постійно розміщені значні військові формування російської армії, утримання яких стало важким тягарем для місцевого населення. Водночас для представників сімей української еліти військова служба була можливістю зробити непогану кар'єру.

Кримські татари

Німецька колонія Нейцаз у Криму

Новою особливістю життя українців під імперською владою стала його детальна регламентація. У попередні часи як козацька старшина, так і польська шляхта ніколи не видавали розпоряджень щодо впорядкування питань повсякденного життя. Імперська влада, навпаки, прагнула регламентувати життя своїх підданих на території всієї багатонаціональної держави за єдиними стандартами.

У ставленні до Наддніпрянської України уряд імперії постійно підкреслював, що її землі є давньою й невід'ємною частиною Росії, яку вона на деякий час втратила. Уособленням цього стала викарбувана на честь приєднання Правобережжя й білоруських земель за поділами Речі Посполитої медаль із висловом Катерини II: «Я повернула те, що було відірване». Українців вважали «малоросами», які належали до єдиного «великоросійського народу». Політика ігнорування національних особливостей як українців, так і інших підкорених народів, а також наявність в імперії російського народу, що становив більшість її населення, обумовлювала здійснення **русифікації** всіх сфер суспільного життя.

> **Русифікація** — сукупність дій та заходів російського уряду, спрямованих на звуження й витіснення на другорядні ролі національних мов, культур, історії з одночасним висуненням на провідні позиції російської мови, культури та історії.

У Наддніпрянщині русифікація була спрямована на викорінення наявних відмінностей між «малоросами» й «великоросами». Українці потерпали від того, що їх мову й культуру зневажливо вважали спольщеними, прищеплювали комплекс меншовартості порівняно зі «старшими братами» — росіянами. Унаслідок цього питання збереження власної мови, культури та історії ставало для українців під імперською владою питанням виживання як нації.

● Чугуївська слобода

● Селянка Слобожанщини

? Як наведені ілюстрації характеризують життя й побут населення Слобідської України?

ВИСНОВКИ

■ Після приєднання українських земель до Російської імперії на них було поширено адміністративно-територіальний устрій, який без істотних змін зберігався понад 100 років.

■ Наддніпрянщина складалася з окремих історико-етнографічних регіонів, розвиток яких під імперською владою мав певні особливості.

■ У політиці Російської імперії стосовно Наддніпрянської України відображалися її прагнення уніфікації та русифікації цього регіону.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими історико-етнографічними регіонами українських земель наприкінці XVIII ст. володіла Російська імперія? **2.** У якому історико-географічному регіоні Наддніпрянщини існувала Подільська губернія? **3.** На які губернії поділялася Південна Україна? **4.** Назвіть генерал-губернаторства, створені російською владою на українських землях. **5.** Який із регіонів Наддніпрянщини наприкінці XVIII ст. був найбільшим за площею, а який — за кількістю населення? **6.** Що таке русифікація?

7. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії. **8.** Якими були спільні й відмінні риси національного складу й соціального становища населення різних регіонів Наддніпрянщини? **9.** Яка політика здійснювалася урядом Російської імперії стосовно українських земель? Які зміни в житті українців вона спричинила?

10. Покажіть на карті регіони Наддніпрянської України, губернії та їх центри. **11.** Проведіть дискусію за проблемою «Спільне й відмінне в політиці Російської імперії в регіонах Наддніпрянської України». **12.** Складіть порівняльну таблицю «Українські землі (Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя, Південь) у складі Російської імперії» за характеристиками: 1) унаслідок яких подій опинилися у складі імперії; 2) адміністративно-територіальний устрій та назви адміністративних одиниць; 3) політика імперського уряду щодо населення.

13. Французький мислитель Жан-Жак Руссо стосовно долі поляків після поділів Речі Посполитої писав: «Ви [поляки] не можете завадити [вашим ворогам] проковтнути вас, але якщо ви дотримаєтесь того, щоб жодний поляк ніколи не став росіянином, я гарантую: Росія ніколи не поневолить Польщу». За яких умов, на думку мислителя, може вижити нація? Що необхідно було робити українцям, щоб уберегтися від денаціоналізації?

§ 3. Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин цієї доби

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості участі України в російсько-турецьких війнах першої половини XIX ст.; пояснювати причини зацікавленості французького імператора Наполеона I Україною й те, яке місце він відводив їй у своїх планах; аналізувати процес виникнення Азовського козацького війська.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яке місце посідали українські землі в міжнародних відносинах XVIII ст.? **2.** Якими були результати й наслідки російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.? **3.** Коли російський уряд ліквідував Запорозьку Січ? Як склалася після цього доля запорозьких козаків?

1 УКРАЇНА В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1806—1812 РР.

Перебуваючи під імперською владою, українці були вимушені брати участь у реалізації далекосяжних зовнішньополітичних планів російських можновладців. Якщо Російська імперія завдяки ним здійснювала нові територіальні придбання й посилювала свій вплив на європейські міжнародні відносини, то на Наддніпрянщину припадав важкий тягар використання її людського й господарського потенціалу. Відображенням цього стала участь Російської імперії у війнах, які вона вела в першій половині XIX ст. з Османською імперією та Францією.

На початку XIX ст. між Російською та Османською імперіями запанував період нетривалого миру й навіть союзницьких відносин. Проте він завершився, коли російський уряд порушив свої зобов'язання й надав підтримку учасникам антитурецького національно-визвольного повстання, що охопило Сербію в 1804 р. У грудні 1806 р. Туреччина оголосила війну Росії.

Наддніпрянщина, наближена до головного театру воєнних дій у Молдавії, Валахії та Болгарії, сповна відчула тягар нової російсько-турецької війни. У Чернігівській, Полтавській, Слобідсько-Українській, Київській, Катеринославській та Херсонській губерніях було оголошено набір до ополчення. Кожна губернія мала надіслати до армії кілька тисяч ополченців. Із Лівобережжя на потреби армії реквізували понад 14 тис. волів, 6 тис. возів та 1 тис. коней у супроводі 4 тис. селян-погоничів.

Трагічним для наддніпрянських українців було те, що у складі турецької армії перебували підрозділи задунайських козаків. Унаслідок цього вони вимушені були йти брат на брата, убивати єдиновірців задля чужої війни.

Війна тривала довго, без будь-яких рішучих дій з обох сторін до 1812 р., коли Росія, відчуваючи наближення війни із Францією, завдала вирішальної поразки турецькій армії під Рущуком. 16 травня 1812 р. було підписано Бухарестський мирний договір між Російською та Османською імперіями. Росія одержала право судноплавства Дунаєм і приєднала Бессарабію. Більшість її населення становили молдавани, але Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти населяло чимало українців.

2 УКРАЇНА В ПЛАНАХ НАПОЛЕОНА І БОНАПАРТА. Французький імператор Наполеон I Бонапарт, готуючись до війни з Російською імперією, розробляв плани її ослаблення через відокремлення підкорених нею територій. Претензії на західноукраїнські землі й Правобережжя, які до поділу Речі Посполитої входили до її складу, висували поляки. Проте імператор, зацікавлений у підтримці Австрії, не поспішав гарантувати задоволення їхніх вимог, хоча й не відкидав повністю.

Свідченням того, що Наполеон не залишав своїх намірів використати українські землі в боротьбі з Росією, стала публікація 1807 р. в офіційній французькій урядовій газеті «Публіцист» отриманої у вищих колах інформації, що «з Польщею межує давня козацька Україна, одна з найбільш урожайних країн світу, яка своїми багатствами заслуговує на пильну увагу нашої держави. Тепер, коли справа Польщі розв'язана (Наполеон утворив із польських земель, відібраних у Пруссії та Австрії, Варшавське герцогство. — *Авт.*), настала черга й до розв'язання справи родючої Батьківщини Мазепи».

У міністерстві закордонних справ Франції за дорученням Наполеона було розроблено кілька проектів стосовно майбутнього Наддніпрянщини в разі російсько-французької війни. Ці плани передбачали відокремлення українських земель від Російської імперії й поділ їх на кілька частин. Землі Волині були обіцяні Австрії за її допомогу у війні проти Росії. Усі інші землі Правобережної України відходили до Варшавського герцогства. У Лівобережній та Південній Україні планувалося створити дві наполеоніди — українські держави під протекторатом Франції. Одну — у межах колишньої Гетьманщини (Чернігівщина й Полтавщина), другу — на місці Донеччини, Катеринославщини, Херсонщини, Таврії та Криму. Одночасно із цим не виключалося повернення території Херсонської й Таврійської губерній Османській імперії в разі її вимоги.

3 УКРАЇНА В РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІЙ ВІЙНІ 1812 Р. У червні 1812 р. вторгненням «Великої армії», очолюваної Наполеоном, у межах Російської імперії розпочалася російсько-французька війна 1812 р. Він планував захопити Москву й звідти продиктувати свої умови російському імператору Олександру I.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр. російські воєначальники отримали можливість переконатися в неабияких здібностях козаків-задунайців. У 1807 р. російський генерал О. Ланжерон, що не зміг зі своєю армією здолати опір 3 тис. козаків, які захищали турецьку фортецю Баїлів, писав: «Задунайські козаки можуть завдати шкоди більшої, ніж турки й татари…». Відтоді російське командування стало приваблювати задунайців різними пільгами. У 1807 р. з тих задунайців, хто внаслідок агітації переселився на територію Російської імперії, було створено Усть-Дунайське (Буджацьке) козацьке військо на зразок «війська колишнього Запорозького». Проте через деякий час, коли туди стали тікати селяни-кріпаки, його ліквідували, а козаків переселили на Кубань, до володінь Чорноморського козацького війська.

● Задунайський запорожець. Художник С. Васильківський

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із попереднього розпорядження про утворення Українського козацького війська, затвердженого Олександром I у Вільно (5 червня 1812 р.)

Військо це передбачається утворити на Україні з людей, до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою та охотою до неї.

Воно має складатися із чотирьох полків: кожен полк — із восьми ескадронів, а ескадрон — зі 150 козаків… Людей можна призначати на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажливі тілесні вади, але єдино тільки зі збереженням сил і здібностей до служби цього роду.

Як мине в українських полках потреба, усі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються належними війську і за першою потребою мають з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це власним коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти (їхні), які народжені від (часу) вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим із них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для селення землі казенні, — про що буде ухвалена тоді окрема постанова…

? **1.** Якою, відповідно до документа, мала стати загальна кількість Українського козацького війська? **2.** Що обіцяли селянам, які підуть служити до війська? **3.** Що, на вашу думку, мало особливо приваблювати селян?

Ставлення до війни двох імператорів у вищих сферах суспільства Наддніпрянщини було різним. Серед польської шляхти Правобережжя переважали прихильники Наполеона, які розраховували за його допомогою відновити Польську державу. Проте багатьох поляків російська влада влаштовувала, і до того ж їх не задовольняли поширювані чутки, що нібито Наполеон звільнить селян від кріпацтва.

Серед землевласників Півдня України, які були вірними прибічниками російської влади, оскільки отримали від неї свої маєтки, переважало негативне ставлення до Наполеона. На Лівобережжі менша частина українського дворянства сподівалася за допомогою Наполеона відновити автономію Української держави. Більшість дворянства відлякували радикальні зміни, пов'язані із Французькою революцією кінця XVIII ст., і тому воно підтримувало російську владу як гаранта своїх прав та привілеїв.

Обидві імперії були зацікавлені у використанні потенціалу українських земель. У багатьох містах Наддніпрянщини (Київ, Житомир, Сосниця та інших) були розташовані величезні склади, де зберігалися тисячі тонн борошна, круп, вівса, ячменю, що перевищувало половину всіх запасів Російської імперії. Російський уряд за будь-яку ціну намагався їх зберегти, а Наполеон прагнув захопити.

У складі французької та російської армій перебувала значна кількість українців. Один із двох уланських полків польського легіону «Вісла» французької армії був укомплектований вихідцями з Поділля. П'ять із восьми полків 30-тисячного австрійського корпусу генерала Карла Шварценберга комплектувалися в Галичині.

Нестача легкої кінноти примусила російського імператора погодитися на формування чотирьох полків Українського козацького війська в Київській та Подільській губерніях.

У липні 1812 р. Олександр I доручив малоросійському генерал-губернатору сформувати на тих самих умовах, що й на Правобережжі, Малоросійські кінно-козацькі полки в Полтав-

● Сапер польського легіону «Вісла»

? Чи відображав зовнішній вигляд вояків французької армії їх національні особливості? Аргументуйте свою думку, спираючись на наведену ілюстрацію.

● Формування козацького полку на Полтавщині. 1812 р.

● Козаки в Парижі

ській (дев'ять полків) та Чернігівській (шість полків) губерніях. Їх загальна кількість становила 18 тис. козаків. Крім того, із цих двох губерній (в інших це було заборонено) узяли 43 083 селянина до пішого земського ополчення. У складі Російської армії воювали також полки Чорноморського та Бузького козацьких військ, прикордонні загони правобережних «лісових козаків» і понад тисяча херсонських козаків, очолюваних В. Скаржинським.

На початковому етапі війни в червні—вересні 1812 р. Українське козацьке військо, розташоване на Волині, захищало київський напрямок від австрійського корпусу К. Шварценберга. Малоросійські кінно-козацькі полки влилися до російської армії, а чернігівсько-полтавське ополчення утримувало 800-кілометровий «кордонний цеп» на північних кордонах України, що захищав Наддніпрянщину від французів.

У вирішальній битві між російською та французькою арміями в серпні-вересні 1812 р. під селищем Бородіно на шляху до Москви брали участь регулярні полки, сформовані в Наддніпрянщині, — Харківський, Київський, Чернігівський, Новоросійський драгунські полки, Охтирський, Сумський, Маріупольський, Ізюмський гусарські полки, Глухівський, Катеринославський і Малоросійський кірасирські полки.

Коли французька армія, зазнавши поразки, відступала з території Російської імперії, українські формування брали участь у її переслідуванні та закордонному поході російської армії. Вісім українських козацьких полків у складі російської армії виступили у грандіозній «битві народів» 16—18 жовтня 1813 р. під Лейпцигом. Три полки Бузького козацького війська та Українська кінно-козацька дивізія, сформована з правобережних козацьких полків, відзначилися в боях за Париж.

Після перемоги Олександра I у війні з Наполеоном українські частини повернулися додому. Втрати українців в усіх видах формувань становили близько 6 тис. осіб. Усі полки були розформо-

● Портрет французького імператора Наполеона I

● Віктор Скаржинський

● Креслення будинку військового поселення з автографом О. Аракчеєва, за пропозицією якого вони були створені

● Військове поселення в Чугуєві

вані. Більшість ополченців повернули до кріпацького стану. Козакам Малоросійських кінно-козацьких полків запропонували продовжити службу в Чорноморському козацькому війську або повернутися до свого селянського стану, оскільки більшість із них належала раніше до державних селян. Сформовані на Правобережжі Українське козацьке військо та полки Бузького козацького війська з метою скорочення видатків на утримання ліквідували й у 1817 р. перетворили на військових поселенців, які мали поєднувати військову службу із сільськогосподарською працею. Ініціатором створення військових поселень був царський сановник граф Олексій Аракчеєв. Вони проіснували до 1857 р., коли були остаточно ліквідовані. У Наддніпрянщині **військові поселення** створили в Слобідсько-Українській, Катеринославській, Київській та Херсонській губерніях. Їх запровадження зустріли з надзвичайним незадоволенням, свідченням чого стали численні бунти й повстання військових поселенців.

Військові поселення — особлива організація частин російських військ у 1810—1857 рр., яка поєднувала військову службу з веденням сільського господарства.

● Печатка Чорноморського козацького війська

? Як печатка Чорноморського козацького війська відображала давні козацькі традиції?

4 ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ НА НОВИХ ЗЕМЛЯХ. Після ліквідації Запорозької Січі одна частина козацтва залишилася на землях Російської імперії, друга — знайшла притулок в Османській імперії (див. схему). Трагедія цих людей поглиблювалася тим, що під час війн між Росією і Туреччиною вони були вимушені воювати з єдиновірцями і вбивати їх задля чужої справи.

Обидві держави використовували козаків для реалізації своїх цілей, що забирало в козацтва сенс їхнього існування. Служба імперіям формально зберігала козацтво, але позбавляла його головної ролі — захисника свого народу. Проте навіть у ці скрутні часи воно й за межами українських земель зуміло зберегти культуру, традиції та історичну пам'ять свого народу.

Чорноморське козацьке військо, створене із козаків-запорожців, що залишилися під російською владою, спочатку жило на землях між Бугом і Дністром у межах Російської імперії. Проте довго затриматися там воно не змогло. Після перемоги в російсько-турецькій війні 1787—1791 рр. російський уряд

став роздавати землі, де жили козаки, російським вельможам та іноземним колоністам. Перспектива обернення на кріпаків спонукала козаків домагатися від імперського уряду дозволу переселитися в інші місця.

У 1792 р. Чорноморське козацьке військо переселили на Чорноморську оборонну лінію на правому березі Кубані, захист якої став основним обов'язком козаків. Спочатку традиційні форми життя козацтва зберігалися. Головний кіш Чорноморського козацького війська, розташований у новозаснованому місті Катеринодар, очолював військовий (кошовий) отаман. Усі землі поділялися між 40 куренями, із яких 38 мали ті самі назви, що й на Запорожжі. Курені очолювали отамани, яких обирали козаки. Однак через деякий час козацька старшина, що не хотіла контролю з боку козацької ради, розробила й затвердила російським урядом нові правила. За ними козацька рада ліквідувалася, затверджувалася приватна власність старшини на землі, призначені раніше всьому війську. Скасовувалася давня козацька заборона на перебування на Січі жінок. Катеринодар став звичайним містом, де жили сімейні козаки.

Частині колишніх запорожців, що переселилася до Османської імперії, султан надав землі в гирлі Дунаю, де й виник Задунайський кіш. Обов'язком козаків-задунайців була військова служба при турецькому флоті під час військових походів. Ураховуючи небажання козаків брати участь у російсько-турецьких війнах, за наказом султана їх використовували лише проти сербів, албанців і греків.

Не довіряючи козакам-задунайцям, турки вимагали, щоб кожного разу, коли ті рушають у походи проти християн із турецькою армією, кіш відповідав власним життям за відданість своїх товаришів.

Задунайська Січ зберігала вірність козацьким традиціям. Кіш поділявся на 38 куренів із давніми назвами. Кошового отамана обирали кожного року на загальній козацькій раді.

- Кубанський козак

? Опишіть зовнішній вигляд кубанського козака.

ІСТОРИЧНА ДОЛЯ НАЩАДКІВ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

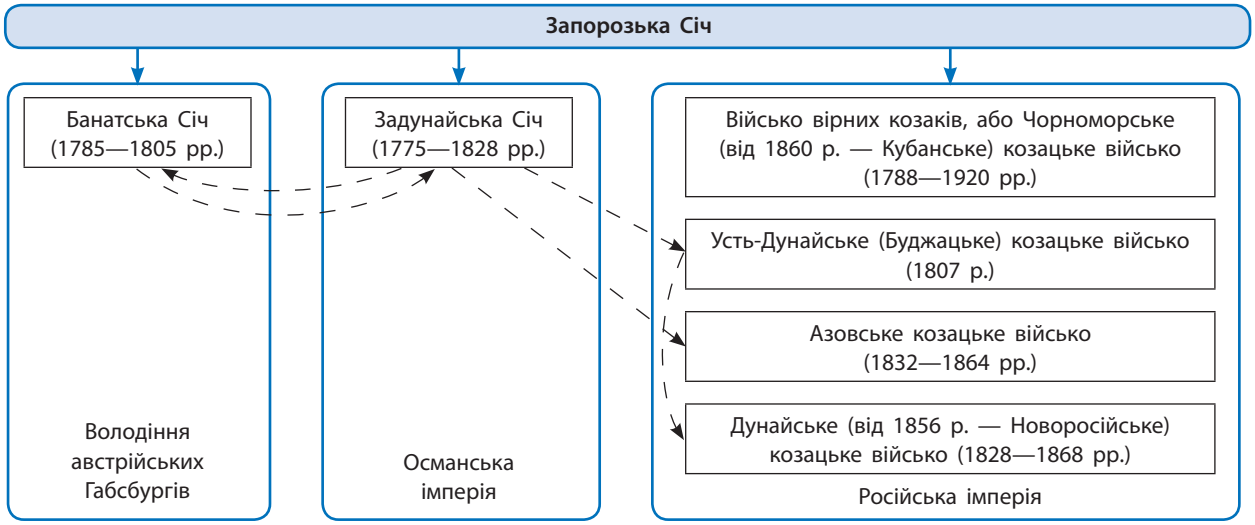

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1785 р. близько 8 тис. козаків-задунайців оселилася у володіннях австрійських Габсбургів у провінції Банат. Там вони заснували Банатську січ й несли прикордонну службу на австро-турецькому кордоні. У 1805 р. через суперечки з австрійською владою вони повернулися до турецьких володінь.

Одружені козаки мешкали окремо, поза межами Січі. На Січі завжди перебував турецький чиновник, офіційним обов'язком якого було видавати паспорти тим, хто залишав її межі, а неофіційним — стежити за поведінкою козаків.

Головним джерелом поповнення Задунайської Січі були втікачі з Наддніпрянської України. Завдяки цьому кількість козаків-задунайців в окремі роки досягала 10 тис. осіб.

5 МІСЦЕ УКРАЇНИ В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1828—1829 РР.

Наприкінці 20-х рр. XIX ст. відносини між Османською та Російською імперіями знову загострилися. Росія наполягала на своєму праві захищати православних підданих султана. Російсько-турецька війна 1828—1829 рр. була спричинена підтримкою нею грецького національно-визвольного повстання проти турецького панування.

Нова війна, як і попередні, важким тягарем лягла на українські землі. Селяни знову були примушені постачати необхідне для російської армії продовольство, надавати волів і підводи для перевезення вантажів.

Для участі у війні використали створене 1828 р. в Південній Бессарабії Дунайське козацьке військо. Два кінні полки дунайських козаків охороняли російські кордони на Дунаї, Пруті, чорноморському узбережжі Бессарабії та Херсонщини, брали участь у воєнних діях.

Несподівану допомогу російська армія отримала від козаків-задунайців. Кошовий отаман Задунайського козацького війська **Йосип Гладкий** (1789—1866) відмовився йти воювати «брат на брата» і разом із 500 своїми прибічниками, забравши клейноди і військовий скарб, перейшов на бік росіян. Він показав російським військам переправу через Дунай, яка була невідома туркам і не охоронялася. Завдяки цьому російська армія здійснила раптовий успішний наступ, результатом якого стала перемога у війні. Дізнавшись про перехід частини козаків-задунайців на бік росіян, турки жорстоко винищили тих, хто залишався на Січі, і зруйнували її. Так, 1828 р. припинила своє існування Задунайська Січ.

Османська імперія, зазнавши поразки у війні, за Адріанопольським договором 1829 р. віддала Російській імперії гирло Дунаю й східне узбережжя Чорного моря.

- Пам'ятник Йосипу Гладкому в Запоріжжі

? Обґрунтуйте доцільність встановлення зображеного пам'ятника.

ДОКУМЕТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа О. Барятинського військовому міністру О. Мілютіну з пропозиціями стосовно реорганізації Чорноморського козацького війська

У Чорноморському козацькому війську, що складається з малоросів і зберігає традиції Запорозької Січі, їхня окремішність набуває форми національності та виявляється в їхній неприхильності до інородців, яких козаки неприязно називають москалями. Злиття Чорноморського війська з Кавказьким лінійним може протидіяти цьому, але важливо, щоб це злиття пройняло також і побут козаків.

? **1.** Що викликало занепокоєність і невдоволення імперської знаті в житті козаків-чорноморців? **2.** Чому імперські урядовці докладали зусиль для того, щоб примусити чорноморських козаків забути свої давні звичаї й традиції? **3.** Чому збереження чорноморцями власних форм національного життя в «епоху націоналізму» становило небезпеку для імперії?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Положення про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї від 27.05.1832 р.

1. Для оселення запорозьких козаків призначається в Катеринославській губернії Олександрівський повіт: так звана Бердянська земля, всього 43 141 десятина.

2. До складу Запорозького козацького війська приєднати міщан Петровського посаду, кількістю 238 ревізьких душ, із землею в їхньому володінні кількістю до 4 тис. десятин і всіма їхніми рибними заводами та очеретяними плавнями, причому надаються їм усі вигоди й права, узагалі козачому війську даровані. Із таким приєднанням козацьке військо матиме в спільному володінні рибні заводи на Азовському морі, що розташовані на березі тієї землі, де росте очерет…

6. Козацьке військо звільняється назавжди від земських повинностей, крім тих, що стосуються їхньої землі.

7. Військові повинності воно виконує за прикладом інших козацьких військ…

15. Із поселення запорозьких козаків узяти їм назву Азовського козацького війська.

? **1.** Знайдіть на карті землі, які отримало Азовське козацьке військо. **2.** Якими були права й привілеї, надані Азовському козацькому війську?

Із числа козаків-задунайців, що перейшли на бік Росії в роки війни, було створено в 1832 р. Азовське козацьке військо.

Першим наказним отаманом війська став Й. Гладкий. Проте він уже не обирався козаками, а призначався російським урядом і був підпорядкований новоросійсько-бессарабському генерал-губернатору. У мирний час азовські козаки на баркасах патрулювали східне узбережжя Чорного моря — від Керченської протоки до міста Поті. У випадку війни, крім охорони, вони мали також своїми силами здійснювати його оборону. На початку 60-х рр. XIX ст., коли необхідність в Азовському війську відпала, козаків із сім'ями стали примусово переселяти на Кубань. У 1864 р. військо ліквідували, тих, хто не бажав переселятися, перевели з козацького стану до селянського, а його клейноди передали Кубанському козацькому війську.

ВИСНОВКИ

- У системі міжнародних відносин першої третини XIX ст. українські землі відігравали роль об'єкта в політичних комбінаціях інших держав.
- Російський уряд у війнах, які вела в цей час імперія, використовував сформовані на українських землях підрозділи козацтва.
- Усть-Дунайське (Буджацьке), Дунайське та Азовське козацькі війська на службі в російського уряду принципово відрізнялися від українського козацтва попередніх століть. Проте вони допомогли зберегти для нащадків чимало звичаїв і традицій козацької спадщини.
- Участь у російсько-французькій війні 1812 р. сприяла зростанню національної самосвідомості українців, спонукало до боротьби проти кріпацтва і самодержавства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У яких губерніях Наддніпрянщини було здійснено набір ополчення під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр.? **2.** Які землі приєднала Російська імперія за Бухарестським мирним договором? **3.** Яка держава за допомогу Наполеону I у війні з Росією мала отримати Волинь? **4.** Скільки Малоросійських кінно-козацьких полків російська влада створила на Лівобережній Україні в 1812 р.? **5.** Коли турецький уряд ліквідував Задунайську Січ? **6.** Хто був першим наказним отаманом Азовського козацького війська? **7.** Охарактеризуйте роль України в російсько-турецькій війні 1806—1812 рр. **8.** Яке місце посідала Україна в планах французького імператора Наполеона I? **9.** Охарактеризуйте внесок українських військових формувань у перемогу Російської імперії у війні з Наполеоном I. **10.** Якою була доля нащадків запорозьких козаків після ліквідації Січі? **11.** Як було утворено Азовське козацьке військо?

12. Складіть простий план за пунктом параграфа «Україна в російсько-французькій війні 1812 р.». **13.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть місце Наддніпрянщини в імперських війнах першої половини XIX ст. Чи могло воно бути іншим? Чому?

14. Характеризуючи долю нащадків запорозьких козаків у XIX ст., дослідники називали їх «двома гілками зрубаного дерева». Поясніть, як ви розумієте цей вислів. Наведіть факти, які свідчать, що уряди Російської та Османської імперій використовували нащадків запорожців у своїх інтересах.

§ 4. Соціально-економічний розвиток

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості розвитку сільського господарства Наддніпрянської України в цей період; пояснювати, які зміни відбулися в Наддніпрянщині на початковому етапі промислової революції; характеризувати розвиток міст і торгівлі; аналізувати нову модель соціально-економічного розвитку Півдня України.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості економічного становища українських земель у другій половині XVIII ст.? **2.** Що таке промислова революція? Де і коли вона розпочалася в Європі? **3.** Які зміни в європейському суспільстві спричинило розгортання промислової революції? **4.** Назвіть нові міста, які були засновані на українських землях у другій половині XVIII ст. **5.** Як розвивалася торгівля в Україні у XVIII ст.? **6.** Які товари вивозилися з українських земель до інших країн, а які — завозилися?

1 СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ТА АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ.

У першій половині XIX ст. економіка Наддніпрянської України зберігала аграрний характер. У сільському господарстві Наддніпрянщини на початку століття працювало близько 95 % населення, а в середині століття — 89 %.

Близько 75 % усієї оброблюваної землі перебувало в приватній власності поміщиків. Головними виробниками сільськогосподарської продукції були селяни, які за своїм правовим становищем поділялися на дві основні групи:

1) поміщицькі селяни, або кріпаки, перебували в особистій залежності від поміщиків та були прикріплені до їхніх маєтків. Поміщицькі селяни кількісно переважали на Правобережжі;

2) державні селяни належали скарбниці й офіційно називалися «вільними сільськими обивателями». Вони були особисто вільними й вели власне господарство. Державні селяни переважали на Півдні та Лівобережжі.

Основною формою експлуатації поміщицьких селян була **панщина**, або **відробіткова рента**. Державні селяни сплачували грошову ренту, віддаючи чверть своїх прибутків як податок державі. Російський уряд у 1797 р. офіційно обмежив панщину трьома днями на тиждень. Проте поміщики обходили закон за допомогою **урочної системи**, коли на один день панщини давалося таке завдання («урок»), яке можна було виконати лише за два-три дні. Землевласники також переводили селян на «місячину» й вони за постійну панщину отримували місячне утримання натурою.

Потерпали селяни й від обезземелення. Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію спричиняло те, що власни-

КІЛЬКІСТЬ СЕЛЯН У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ НА СЕРЕДИНУ XIX СТ.

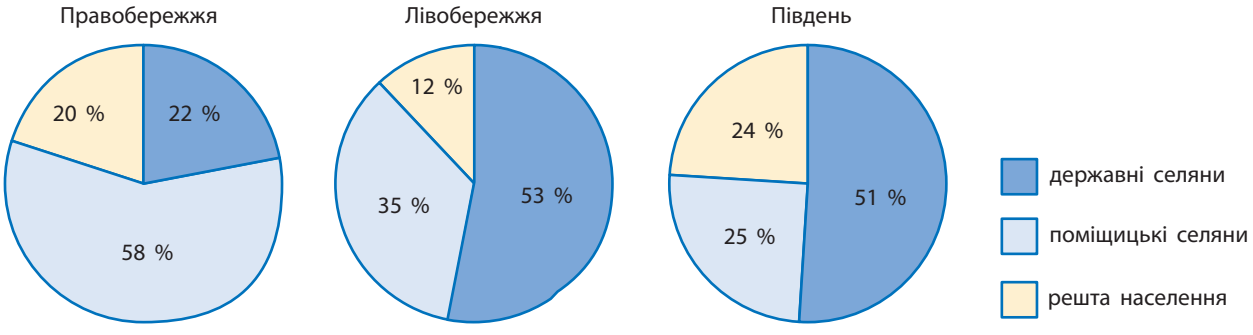

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Записки про кріпосний стан» українського громадського діяча Г. Галана

Селяни утримуються від придбання через природну невпевненість у міцності цього надбання, приховують нажите ними, перетворюючи його на мертвий капітал, а поміщики, зі свого боку, легше марнотратять придбане ними, як таке, що можна легко повернути і знову відшкодувати завдяки даровій праці.

? **1.** Які факти наводить автор документа? **2.** Які висновки можна зробити про вплив кріпосного права на розвиток сільського господарства Наддніпрянщини?

ки маєтків збільшували кількість поміщицької землі як джерела своїх прибутків і постійно зменшували розміри селянських наділів.

Посилюючи експлуатацію кріпаків, поміщики на невеликий період збільшили свої прибутки. Однак зубожіння селян, занепад їхніх господарств, відсутність у них стимулів для кращої праці, неможливість використовувати нову техніку робили неминучим занепад поміщицьких маєтків. У 30—40-х рр. XIX ст. після нетривалого періоду розквіту кріпосницькі господарства опинилися в стані кризи. Її головною причиною було панування **кріпосного права**.

Кріпосне право, кріпацтво — система правових норм, які встановлювали залежність селянина від пана й право останнього володіти селянином-кріпаком як власністю.

Розгортання процесів товаризації сільськогосподарського виробництва призводило до майнового розшарування селян. Швидкими темпами воно розгорталося серед державних селян Лівобережжя та Півдня. Зокрема, у Катеринославській губернії селяни-власники зосередили у своїх руках 18 % усієї приватної землі. З'являлися окремі заможні селяни, які володіли або орендували 100 і більше десятин землі. Імперський уряд підтримував державних селян. Їх було зрівняно в правах із міщанами щодо придбання землі, дозволено створювати фабрики й заводи.

Товаризація — процес, за якого продукти праці виробляються для потреб ринку.

Процеси розшарування розгорталися також серед поміщицьких селян. Їм дозволялося купувати землю на ім'я свого поміщика, використовувати найманих працівників, засновувати підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Проте їхнє правове становище залишалося незмінним, і поміщик міг будь-коли забрати все їхнє майно.

У 1803 р. владою був прийнятий Закон про вільних хліборобів, який дозволяв поміщикам за викуп відпускати селян на волю, але кількість звільнених за ним кріпаків була мізерною.

2 ПОЧАТОК ПРОМИСЛОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ.

У 30-х рр. XIX ст. в Наддніпрянщині розпочалася промислова революція. Мануфактури, що були створені на українських землях у складі Російської імперії, базувалися на

На панщину. Художник М. Дерегус

ЦІКАВІ ФАКТИ

Погіршення умов існування кріпаків перетворювало їх на джерело соціальної нестабільності. «Справа небезпечна, і приховувати цю небезпеку є злочином,— повідомляв шеф жандармів О. Бенкендорф Миколу I. — Народ уже не той, яким був 25 років тому. Узагалі кріпацтво є пороховим льохом під державою. Коли-небудь і з чогось потрібно почати й почати поступово — ніж дочекатися, поки почнеться знизу від народу». Проте, намагаючись розв'язати селянське питання, імперський уряд остерігався невдоволення поміщиків, які вважали його дії втручанням у їхні справи.

● Економічний розвиток українських земель у першій половині XIX ст.

примусовій праці кріпаків. Тому перехід до фабрично-заводської промисловості, що ґрунтувалася на вільнонайманій праці, спричинив тут поступову руйнацію кріпосницьких порядків.

Промислова революція — процес розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від мануфактурного до машинного виробництва.

Кількість мануфактур зменшувалася, а фабрик і заводів — зростала. Якщо 1825 р. в Наддніпрянщині діяло близько 650 підприємств фабрично-заводської промисловості, то в 1861 р. їх уже налічувалося 2330. Особливо швидко нові підприємства з'являлися в суконній промисловості. Із 1805 до 1859 р. кількість суконних підприємств у Наддніпрянщині зросла з 27 до 160. Основним центром суконної промисловості

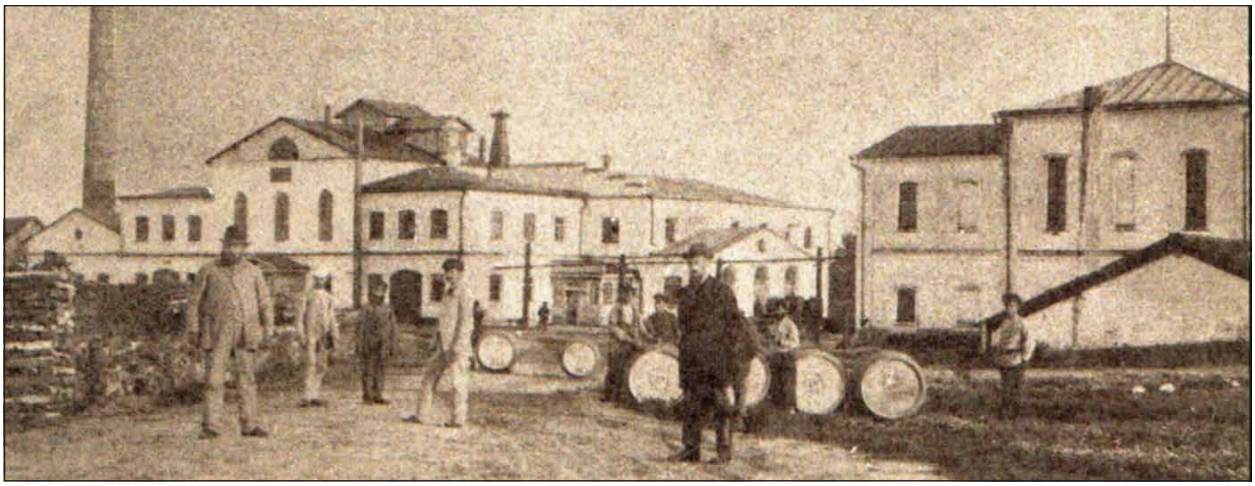

● Цукровий завод

стало село Клипці на Чернігівщині, де в 1860 р. діяло дев'ять суконних фабрик. У 1824 р. у Київській губернії було збудовано перший цукровий завод, а ще у 1789 р. виник ливарний завод у Херсоні, що відливав гармати для морського флоту. Суднобудівні заводи були споруджені в Миколаєві та Херсоні. Швидкими темпами розвивалася кам'яновугільна промисловість. На середину XIX ст. Донбас став другим за розмірами (після Силезького басейну в Польщі) у Російській імперії центром кам'яновугільної промисловості. Нові підприємства виникали також у цукровій промисловості. На середину XIX ст. Наддніпрянщина забезпечувала понад 80 % загальноімперського виробництва цукру. Слави перших українських цукрозаводчиків зажили брати Яхненки та Ф. Симиренко.

Перші верстати для фабрично-заводських підприємств завозилися з-за кордону, переважно через Одеський порт. У 40—50-х рр. XIX ст. підприємства з виробництва промислового устаткування виникли в Києві, Катеринославі, Ромнах, поблизу Луганська та інших містах. У 1861 р. в Наддніпрянщині діяло близько 20 механічних заводів.

Разом із формуванням фабрично-заводської промисловості утворювалися нові суспільні верстви: підприємці й наймані промислові робітники. Серед власників фабрик і заводів більшість становили росіяни. Формуванню кадрів промислових робітників заважало існування кріпацтва. Адже джерелами його формування були зубожілі державні селяни,

? За ілюстрацією складіть розповідь-опис тогочасного підприємства.

КІЛЬКІСТЬ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ
У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ, ТИС. ОСІБ

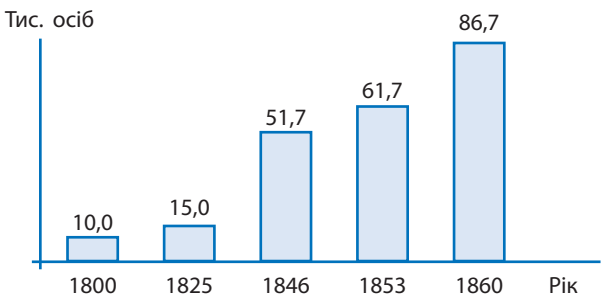

НАЙБІЛЬШІ УКРАЇНСЬКІ МІСТА
В СЕРЕДИНІ XIX СТ.

Місто	Кількість населення, тис. осіб
Одеса	114
Київ	71
Львів	70
Бердичів	54
Харків	50

ЦІКАВІ ФАКТИ

Жодне з великих міст сучасної Європи не може зрівнятися за темпами зростання в XIX ст. з Одесою. Її заснували в 1794 р. на землях, отриманих Росією внаслідок російсько-турецької війни 1787—1791 рр. На цьому місці розташовувалася турецька фортеця Єні-Дунья (Новий Дунай) у місцевості Хаджибей, захоплена російським адміралом, іспанцем Хосе де Рибасом. За дорученням імператриці Катерини II він став першим головним будівничим нового міста, ім'я якого й сьогодні носить одна з головних вулиць Одеси — Дерибасівська. Розбудова здійснювалася за планом, що передбачав поділ міста на прямокутні квартали та просторі вулиці. Адміністративним центром міста мав стати Приморський бульвар.

Населення Одеси було надзвичайно строкатим за національним складом. Сучасники казали, що в місті розмовляють 12 мовами й сповідують десять релігій. Там було багато греків, албанців, молдаван, євреїв, італійці, німців, вірмен, сербів та інших Імперський уряд гарантував усім релігійну терпимість, будинок кожній сім'ї та позику для початку нового життя. На десять років вони звільнялися від усіх обов'язків і служб, а від військової повинності — назавжди. Чимало було у складі населення втікачів з інших губерній. За підрахунками, наприкінці XVIII ст. третину населення Одеси складали нелегальні переселенці.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Багато зробив для розвитку Одеси генерал-губернатор Новоросії й міський градоначальник дюк (герцог) **Арман де Рішельє**. Саме за його правління в місті з'явився театр, який одесити порівнювали з Паризькою оперою. Між морем і портом було прокладено Приморський бульвар, звідки відкривався чудовий морський краєвид. На власні кошти Рішельє закупив у Відні саджанці акації й роздавав їх кожному, хто обіцяв їх посадити й доглядати. Найвідомішим міським парком став «Сад дюка», де були зібрані зразки місцевих та іноземних квітів і дерев. Серед головних будівель міста були православний собор, гімназія, шпиталь, інститут шляхетних дівчат. Одеса перетворилася на елегантне місто, збудоване за зразком тогочасної європейської архітектури, яке небезпідставно називали третьою столицею Російської імперії. У своїх мемуарах останній писав, що коли він приїхав до Одеси, тут мешкало 7—8 тис. осіб у 400 будинках, а коли залишав її — 35 тис. осіб у 2600 будинках.

У 1828 р. вдячні одесити на власні кошти встановили пам'ятник дюку Рішельє на верхівці Потьомкінських сходів, який і зараз прикрашає місто. Рішельє рукою вказує на морський порт як головне джерело добробуту міста.

розорені міські ремісники та відпущені на оброк кріпаки, які частину свого заробітку віддавали поміщику.

Становище робітників більшості фабрик і заводів було надзвичайно тяжким. Робочий день тривав до 15 годин, заробітна платня була мізерною, а умови життя — просто жахливими. Чимало робітників ставали каліками й гинули через відсутність техніки безпеки та медичної допомоги.

3 РОЗВИТОК МІСТ. У першій половині XIX ст. більшість українських міст і містечок були невеликими, кількість їхнього населення не перевищувала 1—2 тис. осіб. У середині XIX ст. з 850 міст і містечок усіх українських земель лише 62 мали понад 10 тис. жителів, а понад 50 тис. осіб — лише п'ять із них.

Новим явищем стала поява в містах Наддніпрянщини промислових підприємств, заснованих купцями й міщанами, на яких працювали вільнонаймані робітники. Кількість міського населення за першу половину XIX ст. зросла втричі. Особливо швидко розвивалися міста Півдня, де за цей час кількість населення збільшилася в 4,5 разу. Найнаселенішим містом була Одеса — головний порт Російської імперії з торгівлі зерном.

Під владою Російської імперії правове становище українських міст зазнало суттєвих змін. У 1831 р. було скасовано дію магдебурзького права для всіх міст Наддніпрянщини, крім Києва, а 1835 р. його ліквідували й тут. Натомість створювалися міські думи на чолі з міськими головами, підпорядкованими імперській адміністрації.

Дедалі вагоміше місце у структурі міського населення посідали російські чиновники й військові. Влада підтримувала переселення до українських міст російських купців. Таким чином українців поступово витісняли з провідних позицій у торгівлі. У містах і містечках Правобережжя в торгівлі й ремеслі йшли попереду представники єврейського й польського населення. Особливостями міст Півдня був їх інтернаціональний склад населення.

4 РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ. У першій половині XIX ст. склалася сільськогосподарська спеціалізація регіонів Наддніпрянщини. На Лівобережжі поруч із зерновими вирощували тютюн і коноплі. Правобережжя було районом вирощу-

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Управитель Полтавської скарбничої палати М. Арандатенко про організацію чумацького промислу (із книги «Записки про Полтавську губернію», 1849 р.)

Ті, що здійснюють візникування солі з Криму та Бессарабії, а також риби з Криму і Дону, звуться чумаками. Великий зріст, фізична сила, мужні риси обличчя і довгий жмут волосся, закручений за вухо (по-малоросійському чуприна, або оселедець), рухи, які свідчать про міцність м'язів, поважна постава з виразом самосвідомості на обличчі, гордість із мовчазною веселістю, одяг — надто широкі шаровари, нарозхрист свита і висока смушкова шапка — становлять відмінні риси чумака. Цей клас, що підкорив себе особливим умовам під час візникування, відрізняється цим від інших малоросіян…

Візникування своє чумаки провадять зазвичай валками (по-малоросійському фура), які складаються з кількох десятків возів (по-чумацькому паровиці). Валка, або фура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візникування, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожному. Таке товариство називається в них артіллю. Кожний чумак у своїй артілі підкоряється в суворому розумінні всім умовам і в разі відходження від них карається і навіть виганяється з артілі. Отаман вирішує всі суперечки остаточно, він призначає кару, і вся артіль підкоряється йому безумовно…

У дорозі ж чумак піддає себе всяким злигодням; завжди тверезий, помірний у харчах: пшоняна каша із салом або галушки, шмат хліба із сіллю — оце все його харчування. У дорозі, не маючи в своєму розпорядженні грошей, чумак обмежений. До кінця візникування гроші всієї артілі зберігаються в отамана… Візникування їх починається від початку весни і триває до осені. Узимку чумаки в подорож не їдуть. Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишиковують свої вози в колону, військовим порядком.

? **1.** Чим зовнішній вигляд і повсякденне життя чумаків нагадували козацькі звичаї? **2.** Як був організований чумацький промисел? **3.** Що свідчить про використання в чумацькому промислі вільнонайманої праці з винагородою згідно з працею кожного робітника?

вання озимої пшениці й цукрових буряків. На Півдні на початку освоєння краю розвивалося вівчарство, а пізніше — вирощування пшениці на експорт. Поглиблення сільськогосподарської спеціалізації сприяло розвитку торгівлі.

Оптова торгівля здійснювалася на великих ярмарках. Найбільші з них відбувалися в січні-лютому та червні-серпні, коли ґрунтові шляхи були найбільш придатними для перевезення вантажів. У першій чверті XIX ст. в Наддніпрянщині щорічно відбувалося понад 2 тис. ярмарків із 4 тисяч в усій Російській імперії. Найбільші з них збиралися в Харкові, Сумах, Ромнах, Полтаві, Кролевці, Києві, Кременчуці, Ніжині, Стародубі, Бердичеві, Єлисаветграді, Катеринославі, Одесі. На всю Наддніпрянщину були відомі Контрактовий ярмарок у Києві, Покровський — у Харкові, Петропавлівський — у Катеринославі. Існували як загальні, так і спеціалізовані ярмарки, де продавали зерно, коней, вовну тощо. На сільських ярмарках переважали селянські вироби й товари, необхідні для сільськогосподарської праці. Постійними учасниками ярмарків були торговці-скупники. Неухильно зростала дрібна роздрібна торгівля у містах і селах, де на 1861 р. налічувалося близько 15 тис. крамниць.

Складовою внутрішньої торгівлі в Наддніпрянщині були сільські та містечкові базари, де торгували промисловими й сільськогосподарськими товарами. Базари збиралися кілька разів на тиждень або щоденно.

Перевезення товарів здійснювали селяни, які відбували гужову повинність, або **чумаки**. До появи залізниць вони відігравали основну роль у перевезенні всіх вантажів. Чумацькі

● Ярмарок у Полтаві. Художник С. Васильківський

? Підготуйте за наведеною репродукцією розповідь «На ярмарку у Полтаві».

● Чумаки в Малоросії. Художник І. Айвазовський

● Чумацький віз (Дніпропетровський історичний музей)

? Яку інформацію про організацію чумацького промислу можна отримати за ілюстраціями?

валки доправляли зерно до чорноморських портів, а звідти везли сіль, рибу та інші товари. Заможні чумаки в майбутньому започаткували династії українських підприємців.

Чумаки — українські візники, які в XVI—XIX ст. здійснювали торговельно-візницький промисел.

Наддніпрянщина посідала важливе місце в зовнішній торгівлі Російської імперії. Вона забезпечувала 78 % експорту зерна та 55 % вивозу вовни. У першій половині XIX ст. азовсько-чорноморські порти за обсягами перевезень стали значно випереджати балтійські. Однією з причин цього була їхня наближеність до українських земель, де продукція вироблялася для продажу за кордон. Українська пшениця становила 81 % продукції землеробства, яка вивозилася через чорноморсько-азовські порти. Значну роль ці порти відігравали також у ввозі (імпорті) закордонних товарів до імперії. До початку промислової революції в ньому переважали предмети розкоші й лише пізніше їх потіснили машини й технічне устаткування.

Найбільшим серед чорноморсько-азовських портів була Одеса, яка в 1817 р. отримала статус **порто-франко**.

Порто-франко — порт або частина приморської території в деяких країнах, у межах якої дозволяється вивезення та ввезення товарів без сплати мита.

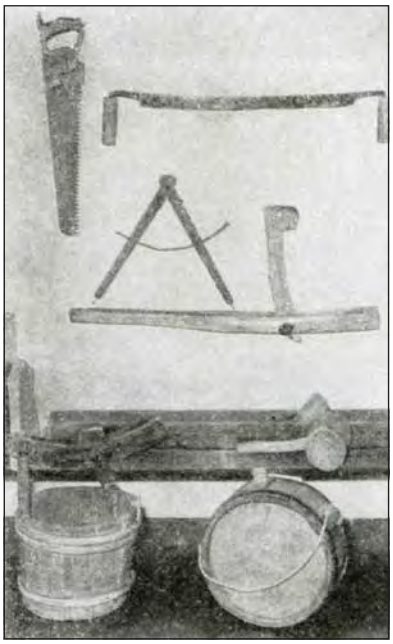

● Знаряддя праці бондарів та їхні вироби

5 НОВА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ.

Колонізація Південної України мала важливе значення для історії XIX ст., оскільки в цей час тут проходив великий соціальний експеримент: у межах кріпосницької Російської імперії відбулося становлення нового соціального ладу. Спеціальним указом російська імператриця Катерина II оголосила, що тут не існуватиме кріпосницьких порядків, оскільки ці землі заселятимуться лише вільними поселенцями. Однак кріпацтво на південноукраїнських землях повністю скасовано не було. Землевласники могли завозити власних кріпаків, але їх кількість завжди була незначною. У 1861 р. лише десята частина земель у поміщицьких маєтках Півдня оброблялася кріпаками, решта — вільнонайманими працівниками.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Кількість кріпаків на одного власника у губерніях Півдня і Київській губернії (на 1857 р.)

Губернія	Кількість власників кріпаків	Кількість кріпаків	Середня кількість (на одного власника)
Таврійська	543	21 144	3893
Катеринославська	2621	158 859	6060
Херсонська	2813	151 142	5372
Київська	1584	521 245	31 906

? Порівняйте кількість кріпаків у Київській губернії та губерніях Південної України.

Фактично тенденція до зменшення кількості кріпаків серед працівників маєтків свідчить, що їх володарі, зацікавлені у швидкому розвитку господарства, розуміли неефективність кріпацької праці й покладалися на вільнонайману.

Важливе значення Півдня для економічного розвитку Наддніпрянської України полягало також в тому, що він став чинником складання нових господарських зв'язків між регіонами. Якщо раніше Лівобережжя орієнтувалося на Російську імперію, а Правобережжя — на Польщу, то тепер Південь став центром економічного тяжіння й переорієнтації торговельних зв'язків Лівобережжя і Правобережжя. Складалася нова економічна система, пов'язана через чорноморсько-азовські порти зі світовими товарними потоками.

На початку заселення земель Південної України тут переважало тваринництво. Природні умови краю сприяли розведенню овець, яких навіть узимку тримали просто неба. Південноукраїнська вовна була високоякісною і за мінімальних витрат набагато дешевшою, ніж з інших районів імперії. У 1825 р. із чорноморських портів було вивезено 40 тис. пудів місцевої вовни, а через 16 років її експорт за кордон зріс у 6 разів і посів друге місце за обсягами після пшениці.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. головним портом Півдня стала Одеса. Саме сюди звозили зерно на продаж із Правобережної і Лівобережної України чумаки. У першому десятиріччі XIX ст. за день до Одеси прибувало від 500 до 1000 возів. Одеса була головним портом імперії в торгівлі зерном. З одеських портових зерносховищ починався шлях української пшениці до європейських споживачів. Обсяги торгівлі постійно зростали. У 1795 р. в Одеський порт по зерно увійшли 39 кораблів, а у 1815 р. — 1500 кораблів.

- Воли на оранці. Художник С. Світославський
- ? Яку інформацію про розвиток тогочасного сільського господарства можна отримати за ілюстрацією?

- Краєвид Одеси. Початок XIX ст.
- ? Опишіть вигляд міста на початку XIX ст.

Природна родючість південноукраїнських чорноземів, велика кількість вільної землі й зростання попиту на пшеницю за кордоном спонукало до її вирощування. За офіційними джерелами, у 1835 р. врожай зернових на Півдні «перевищував кількість посіяного зерна у 20 разів».

Одним із найпоширеніших занять мешканців Півдня стало виноробство. Саме в першій половині XIX ст. на околицях Одеси і сонячних гірських схилах Південного Криму виникли виноградні плантації, які згодом принесли цьому краю світову славу. Щорічний продаж вин Криму досяг на початку 30-х рр. XIX ст. рекордної цифри — 12 млн пляшок.

Характерною рисою господарства Півдня було переважання невеликих маєтків. Більшістю з них володіли міщани й дрібні торговці, що разом становили типовий середній прошарок, або дрібну буржуазію. Величезних маєтків із тисячами кріпаків, як в інших губерніях, тут не було. Землевласники Півдня покладалися на сезонну найману працю, а розміри їхніх володінь обмежувалися нестачею робочих рук.

Населення Півдня протягом першої половини XIX ст. внаслідок переселень зростало набагато швидше, ніж в інших регіонах Наддніпрянщини. Новоприбулі не стикалися з усталеною системою організації сільського господарства й були вільними обирати заняття відповідно до попиту на продукцію та власного бажання. Переселенців, різних за національністю й походженням, об'єднувало бажання розпочати власну справу, своїми силами досягти успіху.

ВИСНОВКИ

- У сільському господарстві Наддніпрянської України панували кріпосницькі відносини, які дедалі більше гальмували його розвиток.
- У 30-х рр. XIX ст. в Наддніпрянській Україні розпочалася промислова революція. Проте темпи її розвитку вповільнювалися через відсутність ринку вільнонайманої робочої сили.
- Протягом першої половини XIX ст. в розвитку міст відбувалися зміни, пов'язані з початком промислової революції. Найбільшим містом була Одеса, джерелом процвітання якої стала торгівля.
- Основними формами внутрішньої торгівлі на українських землях були ярмарки та тижневі базари (торги).
- У цей період чорноморсько-азовські порти Наддніпрянської України посіли провідне місце в зовнішній торгівлі Російської імперії.
- Успішний економічний розвиток Південної України став красномовним доказом необхідності переходу до нових економічних відносин.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яка частка населення Наддніпрянської України працювала в сільському господарстві на початку XIX ст.? **2.** У якому з регіонів Наддніпрянщини в середині XIX ст. була найбільша кількість кріпосних селян? **3.** Коли на українських землях розпочалася промислова революція? **4.** Яке селище на 1860 р. стало центром суконної промисловості Наддніпрянщини? **5.** Хто такі чумаки? **6.** Коли Одеса отримала статус порто-франко?

7. Які процеси відбувалися в розвитку сільського господарства Наддніпрянщини в першій половині XIX ст.? Наведіть факти, що підтверджують вашу думку. **8.** Якими були особливості розвитку міст Наддніпрянщини в цей період? **9.** Визначте роль торгівлі в розвитку Наддніпрянщини. **10.** Чому щодо тогочасної Південної України доцільно використовувати твердження «нова модель соціально-економічного розвитку»?

11. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення або презентацію «Одеса — нове місто на нових землях». **12.** Проведіть дискусію за проблемою «Особливості нової моделі соціально-економічного розвитку Півдня України».

15. На Ряшківській суконній мануфактурі князя Юсупова на Полтавщині більшість використовуваних механізмів і знарядь були ручними або ремісничими. Сам князь вважав, що витрати на закордонні машини є пусканням грошей на вітер, оскільки в нього й так достатньо кріпаків для праці на мануфактурі. На підставі наведеного прикладу поясніть, як кріпосницькі відносини перешкоджали розгортанню промислової революції в Наддніпрянщині.

§ 5—6. Початок українського національного відродження

1 ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ.

Наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. в Наддніпрянщині розвивалися і взаємодіяли кілька визвольних рухів, опозиційних політиці російського царизму.

Польський напрямок визвольного руху об'єднував польських патріотів, які боролися за відродження своєї державності, знищеної наприкінці XVIII ст. Своєю метою вони вважали відновлення Речі Посполитої в кордонах від Балтійського до Чорного морів. Прихильники цих поглядів переважали в середовищі польської шляхти на Правобережжі. Самовіддана боротьба поляків за свої національні права ставала прикладом для українців.

Російський напрямок ототожнювався з тими представниками російського дворянства, які домагалися лібералізації імперських порядків. Переважну більшість членів таємних організацій, утворених ними в Наддніпрянщині, становили офіцери розташованих тут частин російської армії. Проте серед них були також українці, що вступали до цих товариств із власних патріотичних почуттів. Однак представники російського напрямку, як правило, не визнавали за народами, що населяли імперію, права на окреме державне існування.

Український напрямок об'єднував прихильників ідеї боротьби проти імперського панування за права українського народу. На його розвиток впливали тогочасні європейські суспільно-політичні ідеї, діяльність представників польських та російських опозиційних організацій у Наддніпрянщині, а також історична пам'ять народу. Поступово в середовищі українських патріотів формувалися основи **національної ідеї** українців.

> **Історична пам'ять** — спільні уявлення про минуле, які передаються певним народом з покоління в покоління у вигляді узагальнених образів.
> **Національна ідея** — сукупність найзагальніших уявлень про сучасний розвиток і перспективи на майбутнє певного народу (самоусвідомлення людиною своєї приналежності до окремого народу та духовна єдність із ним, підтримка прагнення до національного самовизначення, створення незалежної держави тощо), що підтримуються його переважною більшістю.
> **Автономіст** — той, хто виступає за самоуправління певної частини держави, її право на самостійне вирішення внутрішніх питань у межах, передбачених загальнодержавними законами.

Упродовж кінця XVIII — першої половини XIX ст. українська ідея еволюціонувала від намагання відновити автономію України нащадками козацької старшини до першої спроби висунути програму національного визволення українського народу, здійсненої представниками Кирило-Мефодіївського братства.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ:
пояснювати, як відбувалося формування української національної ідеї; характеризувати заходи українського дворянства, спрямовані на відновлення автономії України; аналізувати особливості початку українського національного відродження на Лівобережжі та Слобожанщині; розкривати значення для українського національного відродження «Енеїди» І. Котляревського та «Історії Русів»; визначати особливості українського національного відродження у 30—40-х рр. XIX ст.; пояснювати, як було утворено Кирило-Мефодіївське братство.

ПРИГАДАЙТЕ
1. Як козацька старшина боролася за відновлення державних прав України у XVIII ст.? **2.** Яким був національний склад населення Наддніпрянської України? **3.** Що таке національне відродження? На які етапи його поділяють?

- Василь Капніст

? Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображеного діяча в історію України.

2 ЗАХОДИ УКРАЇНСЬКОГО ДВОРЯНСТВА ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ. «ІСТОРІЯ РУСІВ».

На Лівобережжі після ліквідації російським урядом Гетьманщини серед колишньої козацької старшини було чимало незадоволених цим рішенням. Демонстративним виявом протесту став вчинок вихідця з Полтавщини **Василя Капніста** (1758—1823), який у 1782 р. залишив державну службу на високій посаді в Петербурзі й повернувся до України. Того ж року з'явилася його «Ода на рабство», де він засудив політичне поневолення вітчизни й кріпосне право, яке імперський уряд поширив на українські землі.

Коли 1785 р. імператриця Катерина II поширила на колишню козацьку старшину права й привілеї російського дворянства, опозиційні настрої серед української еліти пішли на спад. Проте залишалося чимало опозиційно налаштованих малоросійських дворян, яких за їхні погляди називали **автономістами**. Із ними пов'язано виникнення наприкінці XVIII ст. на території колишньої Гетьманщини патріотичних гуртків дворян-автономістів. Найвідомішим був гурток у Новгороді-Сіверському. Гуртківці поширювали публіцистичні твори антиімперської спрямованості (так звані промови гетьманів П. Полуботка та І. Мазепи). Вважається, що саме вони надали матеріали для виступів 1795 р. у французькому Конвенті щодо становища українців під владою Російської імперії. Гуртківці розробляли також проекти створення в Новгороді-Сіверському

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа В. Капніста до міністра двору та держави Пруссії з проханням про зустріч

Пане! Благаю Вашу милість вибачити сміливість, що я дозволяю (собі) звернутись безпосередньо до Вас. Дуже важлива справа, яка привела мене з віддаленої країни до Вашої милості, вимагає якнайшвидшого налагодження та якнайбільшої таємниці…

Із доповідної записки міністра королю з приводу зустрічі з В. Капністом

Вважаю своїм обов'язком якнайсмиренніше доповісти Вашій Величності, що до мене таємно прибув дворянин із Малоросії, або Російської України, який називає себе Капністом… Він твердить, що [його] послали жителі цієї країни, доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, чинили над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни можуть вони сподіватися на протекцію Вашої Величності, — у такім разі вони спробують скинути російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорозьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіян…

…Я йому відказав, що не можу вплутуватися в пропозиції такого штибу: що Ваша Милість також не захоче про це слухати, доки ви дотримуєтеся миру з Росією; що коли вибухне війна, тоді їм доведеться думати, що треба зробити, аби шукати й отримати підтримку Вашої Величності…

Треба побоюватися, чи це не був емісар, підісланий російським двором…

Із відповіді короля Вільгельма міністру

…Я повністю поділяю Вашу думку, що не треба довіряти першому стрічному, який приходить із планами, подібними до тих, про які Ви згадуєте… Ви, очевидно, відповіли йому дуже добре, що в разі оголошення війни треба буде тоді подивитися, чи його співвітчизники матимуть такі ж наміри діяти, як вони про це кажуть…

? **1.** Якою була позиція прусського міністра й короля стосовно допомоги українським дворянам-автономістам? **2.** Чим можна пояснити позицію прусського двору? **3.** Пригадайте, у яких спільних з Австрією та Росією зовнішньополітичних акціях брала участь Пруссія в 1772, 1793, 1795 рр. Спробуйте пов'язати участь у цих заходах із відповіддю В. Капністу.

університету та академії наук («Академічне зібрання»), допомагали збирати матеріали до перших праць з історії України.

Підтримував, імовірно, контакти з новгород-сіверськими патріотами В. Капніст. У 1788 р. він склав «козацький проект», що передбачав відновлення козацького війська у складі російської армії для участі в російсько-турецькій війні 1787—1791 рр. На жаль, російський уряд відхилив цей план.

У 1791 р. В. Капніст, імовірно, за дорученням дворян-автономістів поїхав до Берліна. Він намагався знайти підтримку для боротьби проти імперського панування в Україні. Однозначної відповіді в Берліні В. Капніст не отримав, але цей вчинок став свідченням його рішучості боротися за долю своєї Батьківщини.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в середовищі дворян-автономістів було створено історико-політичний твір «Історія Русів». У напівхудожній формі автор твору дає огляд історії українського народу та його державності від найдавніших часів до 1769 р. Провідною ідеєю «Історії Русів» є затвердження невід'ємного права українського народу на самостійний розвиток. У змісті твору відчутний вплив ідей французьких просвітителів. Автор, як і вони, вважає свободу одним із природних прав людини й застосовує цей принцип до українського народу.

Центральною постаттю «Історії Русів» виступає Богдан Хмельницький, від імені якого невідомий автор проголошує власні переконання, що всі народи світу завжди захищають свою свободу й власність, а прагнення свободи призначене всім Богом і людською природою.

У творі стверджувалося, що, ліквідувавши автономію Гетьманщини, російська влада порушила умови Переяславської угоди 1654 р. У цьому відображалася обмеженість поглядів дворян-автономістів, які виступали лише за дотримання Російською імперією підписаного договору. Проте й через століття, коли з'явилися перші обґрунтування державної незалежності України, їх автори також посилалися на порушення імперією угоди 1654 р.

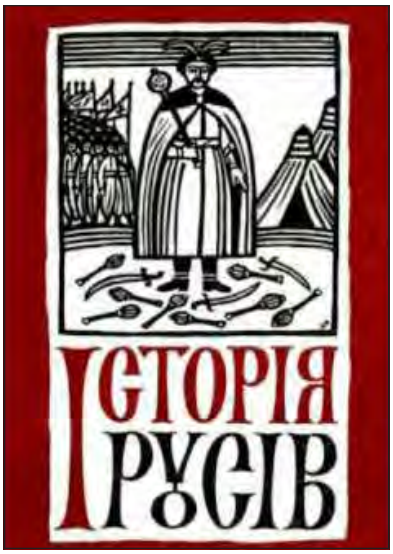

● Обкладинка нью-йоркського видання «Історії Русів». 1956 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Точна дата створення й ім'я автора «Історії Русів» невідомі. Твір було, імовірно, написано на Новгород-Сіверщині. Віднайшли рукопис «Історії Русів» 1828 р. в одному з родинних архівів на Чернігівщині й тривалий час поширювали в рукописних копіях. У 1846 р. твір було надруковано в Москві з ініціативи українського історика О. Бодянського.

3 ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ І СЛОБОЖАНЩИНІ. Поштовхом до національного відродження на Лівобережжі стали пошуки нащадками козацької старшини історичних документів, які могли підтвердити їхні претензії на отримання привілейованого статусу російського дворянства. Оскільки набути його прагнуло чимало купців, міщан і козаків Лівобережжя, то питання надання дворянства українцям розглядав вищий в імперії сенатський департамент «Герольдія» в Санкт-Петербурзі на підставі представлених претендентами документів.

Чимало колишніх українських шляхтичів і козацьких старшин стали відшукувати необхідні документи на підтвердження прав на російське дворянство в родинних архівах: грамоти литовських князів, укази польських королів, універсали українських гетьманів та їхні договори з московськими царя-

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Слобідський дворянин **В. Каразін** був одним із друзів імператора Олександра І і завдяки цьому дістав його особисту згоду на створення університету в Харкові. Його відкриття стало головною справою життя В. Каразіна. Крім цього, він написав близько 60 наукових праць з агрономії, гірничої справи, метеорології тощо. В. Каразін був винахідником різноманітних сільськогосподарських машин, парового опалення, технології видобутку селітри, сушильних апаратів тощо. Він склав кілька проектів суспільно-економічних реформ у Російській імперії, що викликало незадоволення в правлячих колах. В. Каразіна було ув'язнено в Шліссельбурзькій фортеці (1820—1821 рр.), а потім відправлено доживати віку під наглядом поліції до родинного маєтку.

На відміну від імперського уряду, в Україні до вченого ставилися з величезною повагою. «Щастям появи університету в Харкові,— писали в листах до нього сучасники,— Україна вам єдиному зобов'язана». У 1905 р. на кошти, зібрані харків'янами, неподалік від будівлі університету в Харкові було відкрито пам'ятник В. Каразіну.

Василь Каразін

ми. Українські дворяни-автономісти В. Полетика, Р. Маркович, А. Чепа, М. Милорадович, Т. Калинський, В. Черниш та інші не мали потреби доводити власне походження, але «по усердію й любові до своєї нації» охоче допомагали в цьому іншим. «Як приємно,— писав В. Полетика,— працювати для справи й добра Батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми були небайдужими до справ Батьківщини, служать нам винагородою. Щасливі будемо побачити нових людей, які з тим же запалом захищатимуть права, вольності й свободи своєї Батьківщини».

Боротьба лівобережної шляхти й старшини за визнання прав на російське дворянство, що тривала до 1835 р., мала далекосяжні наслідки. Необхідність звернення до власної історії сприяла пробудженню **національної самосвідомості** українців Лівобережжя.

Національна самосвідомість — сукупність поглядів, оцінок і думок, що відображають рівень уявлень представників певного народу про свою історію, сучасний стан, перспективи розвитку й відносини з іншими народами.

У цей час з'явилися перші етнографічні та історичні праці, написані дослідниками-аматорами. Серед перших праць з історії України були «Літописна розповідь про Малоросію» О. Рігельмана, «Записки про Малоросію, її мешканців і твори» Я. Марковича, «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського. Першу збірку українських історичних пісень видав 1819 р. в Петербурзі князь Д. Цертелєв. Величезне значення для розвитку української мови мала здійснена І. Котляревським переробка «Енеїди» Вергілія. Він першим наважився написати й видати 1798 р. літературний твір українською народною мовою. Великий талант автора сприяв популяризації народної мови в освічених колах Лівобережжя.

На Слобожанщині розгортання українського національного відродження пов'язане з відкриттям 1805 р. Харківського університету. Це був перший вищий навчальний і науковий заклад європейського типу на українських землях, підвладних Російській імперії. Ініціатором створення університету став слобідський дворянин, учений, громадський діяч і просвітитель **Василь Каразін** (1773—1842).

Викладати в новоствореному університеті Каразін запросив найвідоміших тогочасних європейських учених. У перше десятиліття діяльності Харківського університету тут працювали 29 професорів західноєвропейського походження. Вони знайомили студентів із поширеними тоді в Європі суспільно-економічними та ідейно-політичними течіями. Зокрема, німецький професор Йоган Шад (1758—1834) викладав курс природного права. Він уперше з лекторської трибуни на українських землях виступив із критикою монархій, стверджуючи, що їх існування перешкоджає виникненню національних держав. Через деякий час Й. Шада та інших західноєвропейських професорів російська влада примусила припинити викладання й залишити країну. Проте їхні думки припали до серця бага-

тьом молодим українцям і змусили їх замислитися над долею своєї Батьківщини. Із випускників Харківського університету сформувалося нове покоління патріотів, яке наприкінці 20-х рр. XIX ст. посіло чільне місце в українському національному русі в Наддніпрянщині.

● Ілюстрація до «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» М. Гоголя. Художник Г. Якутович

4 СКЛАДОВІ ПЕРШОГО ЕТАПУ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В НАДДНІПРЯНЩИНІ. УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ У 20—40 рр. XIX ст. Змістовими складовими першого, фольклорно-етнографічного етапу українського національного відродження в Наддніпрянщині стали матеріали з історії, мовознавства й фольклору, що стали підтвердженням національної самобутності українців. Зокрема, відтворенню минулого українського народу сприяла поява праць **Олександра Рігельмана** «Літописна оповідь про Малу Росію, її народ і козаків узаголі», **Якова Марковича** «Записки про Малоросію, її мешканців і твори», **Дмитра Бантиш-Каменського** «Історія Малої Росії», **Миколи Маркевича** «Історія Малоросії». Першим наважився написати й видати в 1798 р. літературний твір народного мовою українців **Іван Котляревський,** переклавши нею поему «Енеїда». Мовознавець **Олексій Павловський** у своїй «Граматиці малоросійського наречія» першим розробив граматичну будову української мови, принципи її розмовного та літературного використання.

Першим аматором-дослідником українського фольклору став грузинський князь **Микола Цертелєв,** що видав у 1819 р. у Петербурзі зібрані ним українські історичні думи. Три збірки народних пісень українців створив й опублікував перший ректор Київського університету Михайло Максимович.

Досягнення дослідників-аматорів, зроблені протягом першого етапу українського відродження, стали основою для його подальшого розвитку й переходу до культурницько-літературної стадії.

У 20—30-ті рр. XIX ст. на Харківщині видавалися українські альманахи й збірки. Спричинено це було тим, що з кінця 20-х рр. до 1861 р. видання власних періодичних журналів у Наддніпрянщині було заборонено. У них друкував свої твори

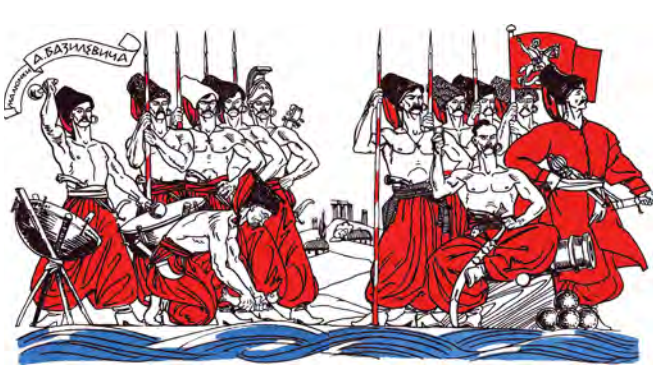

● Ілюстрація до «Енеїди» І. Котляревського. Художник А. Базилевич

● Перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка

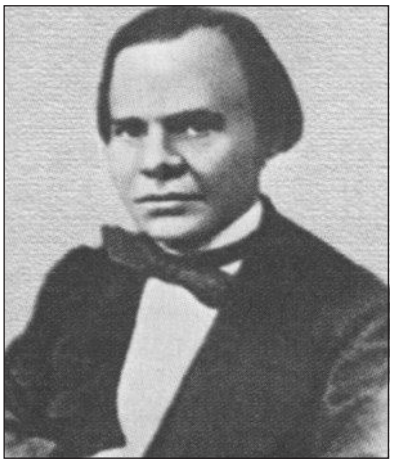

Василь Білозерський

Микола Костомаров

Пантелеймон Куліш

й переклади українською мовою **Петро Гулак-Артемовський.** Українське народне життя описував у своїх повістях **Григорій Квітка-Основ'яненко.** Поетів **Левка Боровиковського** та **Амвросія Метлинського** називали «останніми бандуристами» за їх романтичні балади про славне минуле, написані українською мовою.

У 30-х рр. XIX ст. українські літературні гуртки з'явилися в імперській столиці — Петербурзі. Під впливом «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» **Миколи Гоголя,** який там жив і працював, багато прихильників серед місцевої еліти здобули українські народні пісні. У 1831—1845 рр. тут перебував також **Тарас Шевченко.** У 1840 р. в Петербурзі вийшло перше видання його «Кобзаря». В імперських салонах Україну уявляли земним раєм, доки не пролунало пристрасне слово Шевченка: «У тім раю я бачив пекло — там неволя». Велике значення мало видання в Петербурзі 1841 р. письменником **Євгеном Гребінкою** альманаху «Ластівка», у якому вперше всі твори було написано українською мовою.

Відкриття в Києві університету Св. Володимира сприяло тому, що на початку 40-х рр. XIX ст. сюди перемістився центр українського національно-культурного життя. Навколо університету згуртувалися молоді українські патріоти, серед яких були В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак та інші. У 1845 р. посаду викладача університету дістав Т. Шевченко. На відміну від попередників, серед яких переважали дворяни, представники нової хвилі українського національного руху належали до різних соціальних верств.

5 УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА. Уособленням нового покоління українських діячів 40-х рр. XIX ст. стало **Кирило-Мефодіївське братство.** Його виникнення пов'язане з Київським університетом, одним із викладачів якого став випускник Харківського університету історик **Микола Костомаров.** Серед його друзів і однодумців у грудні 1845 р. зародилася думка про перетворення їхнього гуртка на таємне товариство з метою пропаганди ідей слов'янської єдності. Ініціаторами цього, крім М. Костомарова були полтавський учитель **Василь Білозерський,** державний службовець **Микола Гулак,** письменник **Пантелеймон Куліш,** етнограф **Олександр Маркович.** Організаційне оформлення товариства відбулося на початку наступного року. Його назвали Кирило-Мефодіївським братством на честь братів Кирила і Мефодія — проповідників християнства серед слов'янських народів. Знаком братчиків став перстень із написом «Св. Кирило і Мефодій, січень 1846 р.».

У квітні 1846 р. після переїзду з Петербурга до Києва до братства, як припускають, приєднався **Тарас Шевченко.** Проте остаточно встановити, чи належав поет до товариства, не змогли навіть під час слідства над заарештованими братчиками в 1847 р. (Можливо, вони спеціально приховували цей факт, щоб захистити Т. Шевченка.) Кількість членів братства 1846 р. становила 12 осіб, а зв'язки з ним підтримували ще 100. Братчики були

представниками різних станів. Добре розуміли потреби народу син кріпачки М. Костомаров і колишній кріпак Т. Шевченко. Свою обізнаність щодо народного життя братчики поєднували зі знанням історії України та нових європейських ідей.

Члени братства найчастіше збиралися на квартирах у М. Гулака або М. Костомарова, де вели тривалі суперечки навколо майбутнього українців і боротьби за визволення слов'янських народів. Крім цього, вони здійснювали наукову діяльність, виступали з лекціями в навчальних закладах Києва, поширюючи свої ідеї. Велику увагу кирило-мефодіївці приділяли просвітницькій діяльності, збирали кошти на відкриття народних шкіл, працювали над підручниками для них. Зокрема, П. Куліш написав перший підручник з історії України «Повість про український народ» (1846 р.).

Погляди та мета боротьби членів братства відрізнялися. Так, М. Костомаров вважав головними християнські ідеали й створення спілки слов'янських народів. Т. Шевченко наполягав на першочерговості знищення кріпацтва й визволення з-під російської влади. П. Куліш віддавав пріоритет ідеї національного визволення. Усі ці погляди знайшли відображення в **«Книзі буття українського народу»** і **«Статуті слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія»** — програмних документах братства, автором яких був М. Костомаров.

Викладена в них програма була першою в історії спробою поєднання української національної ідеї із загальнолюдськими християнськими ідеалами та соціальною ідеєю. Реалізація національної ідеї пов'язувалася зі створенням слов'янської спілки християнських республік. Україна, на думку М. Костомарова, могла бути вільною лише в «союзі слов'янськім». Завдяки традиційному волелюбству українці мали відіграти вирішальну роль у створенні цього союзу, допомігши іншим народам звільнитися від влади монархів.

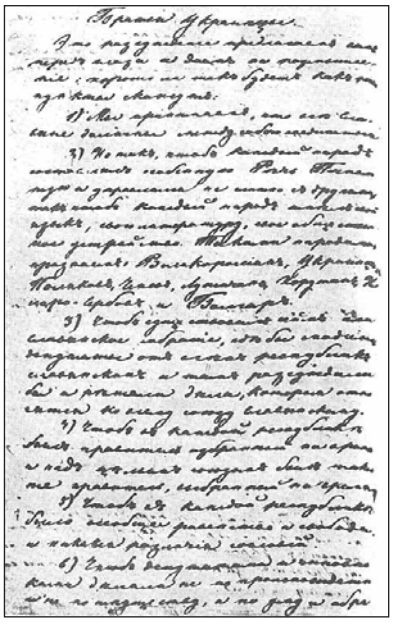

● Сторінка з відозви «До братів-українців»

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із довідки III відділення про діяльність учасників Кирило-Мефодіївського братства

В 1847 р. виявлено, що слов'янофільство може набути злочинного напряму: у Києві кандидат Гулак, ад'юнкт-професор Костомаров і кандидат Білозерський заснували таємне товариство під назвою «Товариство св. Кирила і Мефодія…»

Мета цього товариства спочатку полягала в тому, щоб, відновлюючи народність, мову і літературу слов'янських племен, приготувати ці племена до об'єднання в одну державу, але оскільки всі члени товариства були з Малоросії, то незабаром слов'янофільство перетворилося на українофільство й вони перейшли до припущень про відновлення Малоросії у тому вигляді, як вони були до приєднання до Росії… В творах Куліша і частково Костомарова описувалися розпорядження імператора Петра I і його наступників у вигляді гноблення і придушення прав народних, а дух попереднього козацтва вони зображували із захопленим схваленням, напади гайдамків зображували у вигляді подвигів рицарства, славу часів Гетьманщини називали всесвітньою, наводили пісні українські, в яких оспівується любов до волі, натякаючи, що цей дух не зник і досі зберігається у малоросіянах. Шевченко у своїх віршах окрім схвалення попередніх часів і лаяння існуючих порядків із надзвичайною зухвалістю висловлював наклепи і жовч на все святе для Росії… Були знайдені статут товариства і рукопис «Закон божий» надзвичайно революційного змісту. Вони свідчать, що товариство могло набути напряму, небезпечного для державного спокою.

? **1.** Як російська влада визначила мету Кирило-Мефодіївського братства? **2.** У чому влада вбачала небезпеку товариства?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Багато зусиль для того, щоб визволити Т. Шевченка, докладала княгиня Варвара Рєпніна-Волконська, яку сам поет називав своїм «добрим ангелом». Проте шеф жандармів граф О. Орлов відмовив їй і попередив, що подальші «клопотання» матимуть неприємні для неї наслідки.

Столицею слов'янської федерації мав стати Київ. Устрій держави, на думку братчиків, повинен був нагодувати США або Францію доби республіки.

Християнська ідея знайшла відображення в проголошенні необхідності перебудови всього суспільного життя на основі християнських ідеалів. Із цим також була пов'язана ідея українського месіанства: визволяючи слов'янські народи, українці виконують Божу волю. Реалізація соціальної ідеї пов'язувалася насамперед із ліквідацією кріпацтва та станової нерівності.

Програмні ідеї братства в скороченому вигляді були викладені в прокламаціях «До братів українців» та «До братів великоросів і поляків».

Діяльність братства тривала близько 14 місяців. У березні 1847 р. за доносом провокатора членів братства заарештували. Слідство тривало протягом трьох місяців. Більш за все імперських урядовців збентежили ідеї, викладені в документах Кирило-Мефодіївського братства. За вироком, затвердженим імператором Миколою I, усі 12 учасників організації були покарані засланням до різних місць імперії. Найбільше страждав Т. Шевченко, якого відправили солдатом окремого Оренбурзького корпусу до Орської фортеці із царською резолюцією про заборону писати й малювати.

6 ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА. Кирило-Мефодіївське братство проіснувало недовго, але справило значний вплив на подальший розвиток українського національного руху. Його учасники першими висунули широку політичну програму, що стала прикладом для нащадків. Вони вперше здійснили спробу поєднати українську національну ідею із загальнолюдськими християнськими ідеалами та ідеєю слов'янської єдності. Національне визволення українців розглядаються ними як складова загальноєвропей-

● Сторінка рукопису «Книги буття українського народу»

● Засідання Кирило-Мефодіївського братства. Художник Л. Ходченко

? Опишіть за ілюстрацією, як відбувалися засідання Кирило-Мефодіївського братства.

ської боротьби поневолених народів. За своїми світоглядними особливостями товариство було схоже на тогочасні європейські націоналістичні організації «Молода Італія», «Молода Німеччина», «Молода Ірландія». Як і їхні члени, кирило-мефодіївці поєднували ідею національного визволення зі здійсненням загальнодемократичних перетворень. Проте на відміну від них, товариство було єдиною організацією, що категорично відкидала насильство як засіб досягнення мети.

Суворе покарання кирило-мефодіївців стало перешкодою подальшого розвитку українського відродження. Однак це не зупинило наступників від продовження боротьби за українську справу.

ВИСНОВКИ

- Наприкінці XVIII ст. в українському русі на Лівобережжі провідні позиції посідали дворяни-автономісти. Їхні спроби знайти підтримку в боротьбі за відновлення прав Гетьманщини були марними. Найвагомішим їхнім досягненням стало сприяння пробудженню в тогочасному українському суспільстві зацікавленості до мови, культури та історії свого народу. Саме з дворян-автономістів вийшли ті, хто започаткував українське національне відродження на Лівобережжі.
- На Слобожанщині центром українського відродження став Харків. Завдяки діяльності університету Харків зі звичайного провінційного міста перетворився на «першу столицю відродження» Наддніпрянської України.
- У 20—40-х рр. XIX ст. в українському національному русі відбувся перехід від першого, фольклорно-етнографічного етапу збирання матеріалів історії, звичаїв і культури українців до наступного, культурницько-літературного — боротьби за поширення сфери вжитку української мови й набуття нею ознак літературної.
- Значний вплив на подальший розвиток українського національного руху мало Кирило-Мефодіївське братство, члени якого першими розробили політичну програму, що стала прикладом для нащадків.
- Це зробило можливим перехід до політичного етапу. Проте він не був реалізований через репресії влади.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке національна ідея? **2.** Чому українських дворян Лівобережжя називали автономістами? **3.** Коли відбулася місія В. Капніста до Берліна? **4.** Якою була провідна ідея «Історії Русів»? **5.** Коли утворилося Кирило-Мефодіївське братство? **6.** Хто був автором програмних документів братства?

7. У яких умовах відбувалося формування української національної ідеї наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.? **8.** Охарактеризуйте боротьбу українського дворянства Лівобережжя за відновлення автономії України. **9.** У чому, на вашу думку, полягає значення діяльності Новгород-Сіверського патріотичного гуртка? **10.** Охарактеризуйте зміст та значення «Історії Русів». **11.** Із якими подіями пов'язаний початок українського національного відродження на Лівобережжі і Слобожанщині? **12.** Охарактеризуйте розвиток українського національного руху в 30—40-х рр. XIX ст. **13.** Як утворилося й діяло Кирило-Мефодіївське братство? **14.** Розкрийте зміст ідей, сформульованих у програмних документах братства.

15. Складіть ланцюжок подій, пов'язаних із розгортанням українського національного руху в Наддніпрянщині в цей період. **16.** Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть характерні риси українського національного руху в Наддніпрянщині. Сформулюйте й запишіть їх у вигляді тез.

17. Підтвердьте або спростуйте за допомогою фактів наведені судження: 1) Новгород-Сіверський патріотичний гурток став зародком українського відродження на Лівобережжі; 2) Харків — центр першої хвилі українського відродження в Наддніпрянщині. **18.** У характеристиці діяльності Т. Шевченка, підготовленій за результатами слідства у справі Кирило-Мефодіївського братства для Миколи I, зазначалося: «Шевченко набув між друзями своїми славу значного малоросійського письменника, а тому вірші його подвійно шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли посіятись і згодом укоренитись думки про уявне блаженство часів Гетьманщини, про щастя повернути ті часи і про можливість України існувати у вигляді окремої держави». У чому імперські урядовці вбачали небезпечність творчості Т. Шевченка? Наскільки правильною, на вашу думку, була така оцінка? Обґрунтуйте свою точку зору.